

Doğu Hıristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış

Ramazan ADIBELLİ*

An Overview of the Present Situation of the Eastern Christians

Citation/©: Adıbelli, Ramazan, (2013). An Overview of the Present Situation of the Eastern Christians, Milet ve Nihal, 10 (2), 133-172.

Abstract: The purpose of this article is to present an overall picture of the current state of Eastern Christianity and especially of Christian groups living in Islamic countries. After tackling with such questions as: what is "Eastern Christianity" and how it was formed, who are the Eastern Christians, the article examines the formation process of Eastern Christianity and the various churches labeled with this term. Then some informations about the present situation of the christians belonging to these churches is given. Considered from the historical perspective it is clearly seen that these christian group who had lived for centuries under one rule and who were free in the domain of religious, economic , and educational activities found themselves after the the collapse of the Ottoman within different states, different administrations and faced different treatment. The collapse of the Ottoman Empire meant the collapse of the atmosphere of peace and tranquility which till now has not been regained in this geography. In search of peaceful surroundings, many Christians have left their homeland and many have migrated abroad. In front of the pessimistic picture of today's Eastern Christianity it is impossible to not see the disappearance of peace and stability consequently to the disappearance of the paradigm which reigned over this area till the 13th century. Even the fact that one can speak of the today's "Eastern Christians" is a gift of this paradigm.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.
[adibelli@erciyes.edu.tr]

Key Words: Eastern Christianity, Islam, Ottoman Empire, Missionary Activities, Money-theism.

Atıf/©: Adıbelli, Ramazan, (2013). An Overview of the Present Situation of the Eastern Christians, *Milel ve Nihal*, 10 (2), 133-172.

Öz: Bu makalenin amacı Doğu Hıristiyanlığının ve özellikle de İslam ülkelerinde yaşayan Hıristiyan grupların bugünkü durumu hakkında genel bir tablo oluşturmaktır. "Doğu Hıristiyanlığı" nedir ve nasıl oluşmuştur, Doğu Hıristiyanları kimlerden ibarettir gibi sorular ele alınarak Doğu Hıristiyanlığının oluşum süreci, bu kavram içerisinde yer alan farklı kiliseler incelenmiş ve sonrasında günümüzde bu kiliselere mensup olan Hıristiyanlar hakkında bilgi verilmiştir. Tarihsel perspektiften bakıldığında asırlar boyunca bir idare altında yaşayan, dini, ekonomik ve eğitimsel faaliyetlerinde özgür olan Hıristiyan grupların, Osmanlının çöküşüyle birlikte kendilerini farklı devletlerde, farklı idareler ve farklı muamelelerle karşı karşıya buldukları açıkça görülmektedir. Osmanlının çöküşü, bugün bu topraklarda hâlâ bir türlü sağlanamayan huzur ortamının çöküşü anlamına gelmiştir. Huzurlu ortam arayışına giren Hıristiyanların birçoğu buldukları bölgeyi terk etmiş ve birçoğu da yurtdışına göç etmiştir. Doğu Hıristiyanlığının bugünkü karamsar tablosu karşısında söz konusu coğrafyada 13 asır hâkimiyet süren bir paradigmanın yok olmasıyla birlikte huzur ve istikrarın da yok olduğunu görmemek elden değildir. Bugün "Doğu Hıristiyanlarından" bahsedebilmemiz bile bu paradigmanın bir sonucudur.

Anahtar Kelimeler: Doğu Hıristiyanlığı, İslam, Osmanlı, Misyonerlik, Money-teizm.

Giriş

"Doğu Hıristiyanları" kavramı, Latin Hıristiyanlık mensubu olan Batı Avrupa merkeze alınarak oluşturulmuş bir kavramdır. Geniş anlamda bu kavram öncelikli olarak 1054 yılında Papa'nın otoritesini reddeden doğu ve güney-doğu Avrupa'daki "Ortodoks" Hıristiyanları ifade etmektedir. Spesifik anlamda ise bu kavramla Yakın-Doğu ile Mısır'da yaşayan Hıristiyanlar kastedilmektedir. Arap ülkelerinde yaşayan Hıristiyanların yanında bu gruba Ermeni Hıristiyanlar, Türkiye, İran, Hindistan, Pakistan, Endonezya ve Etiyopya'da yer alan Hıristiyanlar da dâhil edilmektedir.¹

Doğu Hıristiyanlığından söz edildiğinde dikkati çeken ilk şeyin bu kavram içerisinde dâhil edilen kilise sayılarının çokluğudur. Çok sayıda farklı kiliseden oluşan Doğu Hıristiyanları bir bütünden

¹ Françoise Briquel-Chatonnet, "Tout commence à Édesse", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 43.

ziyade adeta bir mozaiği andırmaktadır. Dolayısıyla Doğu Hıristiyanlığını anlamak, tarih boyunca oluşan ve değişen bu mozaiki analiz etmekten geçmektedir.

Bu makalenin amacı Doğu Hıristiyanlığının ve özellikle de İslam ülkelerinde yaşayan Hıristiyan grupların bugünkü durumu hakkında genel bir tablo oluşturmaktır. “Doğu Hıristiyanlığı” nedir ve nasıl oluşmuştur, Doğu Hıristiyanları kimlerden ibarettir gibi soruların öncelikle izah edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla makalenin birinci bölümünde Doğu Hıristiyanlığının oluşum süreci, bu kavram içerisinde yer alan farklı kiliseler ele alındıktan sonra ikinci bölümde günümüzde bu kiliselere mensup olan Hıristiyanlar hakkında bilgi verilecektir.

I. Tarihsel Arka Plan

Filistin topraklarında dünyaya gelen İsa'nın mesajını kabul edenlere “Hıristiyan” adının, Roma İmparatorluğunun Suriye eyaletinin başşehri olan Antakya'da ilk kez verildiği ifade edilmektedir.² M.S. 50'li yılların başında Kudüs'te toplanan havariler konsilinde Hz. İsa'nın bıraktığı misyon Yahudi kökenlerinden ayrılarak bağımsız bir dini hareket olma yoluna girmiştir.³ Hem Yahudilere hem de Gentillere hitap eden bu dini hareket, Roma İmparatorluğunun resmi dini hâline geldiği IV. yüzyıla kadar merkezi bir idareye sahip olmadığı için kendi içerisinde ciddi bir ihtilaf yaşamadan yayılmıştır. Bu döneme kadar Hıristiyan topluluk üç piskoposluk tarafından idare ediliyordu: İskenderiye piskoposluğu Mısır, Roma piskoposluğu Batı, Antakya piskoposluğu ise Doğu Hıristiyanları üzerinde hâkimdi. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye bölündükten sonra İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olduğu gibi aynı zamanda Küçük Asya ve Yunanistan'dan sorumlu piskoposluk hâline gelmiştir. Kudüs ise tarihsel ve sembolik rolünden dolayı otoritesi Filistin ile sınırlı bir piskoposluk konumunda kalmıştır.⁴

Hıristiyanlığın farklı gruplara bölünmesinin hareket noktasını paradoksal olarak bütün Hıristiyanları tek itikadi çatı altında toplama gayretinde olan siyasi otoriteden kaynaklandığı dikkat çek-

² *Elçilerin İşleri*, 11:25-26.

³ Kudüs konsiliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Philip Schaff, *History of the Christian Church*, Michigan 1955, c. 1, s. 339 vd.

⁴ Briquel-Chatonnet, “Tout commence à Édesse”, s. 47.

mektedir. Örneğin İskenderiyeli rahip Arius'un Oğul'un Baba tarafından yaratıldığı için ezeli olamayacağı ve dolayısıyla da onunla aynı cevhere sahip olmasının mümkün olmadığı yönündeki görüşünü mahkûm etmek üzere 325 yılında İznik'te toplanan ve ilk Hıristiyan genel (ökümenik) konsili olarak kabul edilen İznik konsilinin toplanma emrini veren bizzat İmparator Konstantin'in kendisidir.⁵ Zira İmparator, ebedi kral olan İsa Mesih'in temsilcisi olarak insanlığı Tanrı'ya sevk etmeyi ilk görevi olarak görüyor ve dolayısıyla sadece dünyevi idareyi değil dini yönetimi kendi şahsında temsil etmiş oluyordu.⁶ Böylece IV. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğunun sıkı bir ittifaka girdiği Kilise, devletin ideolojik desteği konumuna gelmiştir.⁷ Devlet de karşılıklı olarak Kilise'nin finansal desteği olmuştur.⁸ Bundan dolayı, daha sonra gerçekleştirilen konsillerde teolojik ve dini meselelerin yanında siyasi gerekçelerin de etkili olduğunu hiçbir zaman göz ardı etmemek gerekmektedir.

Ariusçu itizalden sonra Hıristiyanlar arasındaki en önemli bölünmelerden birine İstanbul patriği Nestorius'un kristolojik görüşleri neden olmuştur. Hıristiyanlarca III. genel konsil olarak kabul edilen Efes konsili 431 yılında toplanarak Nestorius'un fikirleri reddedilmiş, Meryem'e "Teotokos" yani "Tanrı Annesi" denilmesi kararına varılmıştır. Bizans Devleti içinde baskılardan dolayı Nestorius Kristolojisini benimseyenler İran'a sığınmış ve böylece Nestorius'un fikirleri İran üzerinden Orta Asya'da kadar ulaşmıştır. İslam'ın Orta Asya'ya yayılmasından sonra yerini bu yeni dine bırakan Nesturilik'in günümüzde, İran ve Irak'ta az sayıda olsa da mensupları bulunmaktadır.⁹ Nestorius'un teolojik görüşleri İsa'nın

⁵ Eusebius, *Life of Constantin*, Oxford 1999, s. 123. Arius teolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition*, Cambridge 2001, s. 100-103.

⁶ Bkz. Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi. İznik'ten II. Vatikan'a*, Ankara 1990, s. 4.

⁷ M. V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, İstanbul 1999, s. 24.

⁸ Emma Loosley, "Peter, Paul, and James of Jerusalem: The Doctrinal and Political Evolution of the Eastern and Oriental Churches", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 3.

⁹ Brock'a göre "Nesturi Kilisesi" tabiri hem yanlış hem de yanıltıcıdır. Geçmişte bu Kilise, kendini "Doğu/Şark Kilisesi" diye tanımlarken daha sonra "Asurî Şark/Doğu Kilisesi" adını benimsemiştir. Fakat geçmişten günümüze kadar kalemeye alınan Kilise tarihi ile ilgili kaynaklarda "Nesturi Kilisesi" kavramı kullanıldığı için bu kavram standart hale gelmiştir (Sebastian Brock, "The 'Nestorian'

ilahi tabiatını zayıflattığı yönünde yorumlanarak buna tepkiler oluşmakta gecikmemiş ve İsa'nın ilahi tabiatı üzerinde daha çok vurgu yapılmaya başlanmıştır. Bu karşı görüş sahiplerinden biri olan Euthyches, İsa'nın iki tabiatının, insan olduktan sonra tek ve ilahi tabiat hâline geldiğini, İsa'nın insani tabiatının tıpkı okyanusta bir damla sirkenin kaybolması gibi ilahi tabiatı içerisinde tamamen eridiğini ileri sürmüştür. Bu görüş etrafında toplananlar, İsa'da tek tabiat kabul ettikleri için "Monofizit" (Tek Tabiatçı) olarak nitelendirilmişlerdir.

391–392 tarihlerinde Theodosius, Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğunun resmi dini olarak empoze ettiğinde kendisini bütün Hıristiyanların lideri ve hamisi olarak ilan etmesi daha önce Antakya piskoposluğuna bağlı olan fakat Sasanilerin hâkim olduğu Mezopotamya bölgesinde yaşayan Hıristiyanları zor durumda bırakmıştır. Hele de Sasanilerin resmi dini olan Zerdüştlük Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yasaklanıp müntesiplerine zulüm ve baskı uygulandığı bir dönemde Sasani topraklarında yaşayan Hıristiyanların Romalılara bağlı kalması düşünülemezdi. Bundan dolayı 424 yılında toplanan sinod, Sasani İmparatorluğunun başkenti olan Selevkos-Ktesifon'un piskoposu kendisini "Doğu Kilisesinin Piskoposu/Reisi" olarak ilan ederek Roma İmparatorluğunun otoritesini reddetmiş ve böylece özerk bir Kilise meydana gelmiştir. Teolojik nedenlerden ziyade siyasi sebeplere dayanan bu gelişme sonucunda oluşan bu Kilise "Nesturi Kilisesi" adıyla meşhur olmasına rağmen kendini "Doğu Apostolik Kilisesi" diye nitelendirmiştir.¹⁰

Church: A Lamentable Misnomer", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, c. 78, sayı: 3 (1996), s. 23). Fakat ileride görüleceği üzere bu Kilisenin adının başına daha sonra getirilen "Asur" nitelendirmesi de onu, asıl/başlangıçtaki hüviyetinden ayırarak etnik bir kimlik etrafından şekillendirme çabasının bir ürünü olduğu için aynı derecede yanıltıcı görünmektedir.

¹⁰ J. Labourt, *Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie sassanide (224–632)*, 1904, s. 328; Briquel-Chatonnet, "Tout commence à Édesse", s. 47-48; Philip Jenkins, *The Lost History of Christianity: The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia—and How It Died*, San Francisco 2008, s. 57-58; W. A. Wigram, *An Introduction to the History of the Assyrian Church 100-640 A.D.*, New York 1910, s. 123. Jenkins'e göre bu olayın gerçekleştiği tarih 498'dir. Micheau'ya göre ise Pers Kilisesi, bağımsızlığını 486 yılında kazanmıştır (Françoise Micheau, "Eastern Christianities (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians, and Jacobites", *The Cambridge History of Christianity V: Eastern Christianity*, Michael Angold (ed.), Cambridge 2006, s. 378).

İmparatorluk içerisinde inanç farklılıklarından dolayı ortaya çıkan tartışmalardan rahatsız olan İmparator Marcian, bu farklılıkları gidermek amacıyla, 451 yılında Kadıköy’de bir konsil toplatmıştır. Hıristiyanlarca 4. genel konsil olarak kabul edilen bu konsilde, İsa’nın tam teşekkül etmiş, birbirinden ayrılmaz ancak birbirine de karıştırılamaz iki tabiatı olduğu kabul edilmiş ve Monofizit doktrin reddedilmiştir.¹¹ Bu konsilin kararları, Roma İmparatorluğunun Batı kesimlerinde kabul edilirken Doğu kesimlerinde özellikle de Suriye’de çoğunluk tarafından reddedilmiştir. Kadıköy konsilinde alınan kararlar Hıristiyanlıktaki ilk büyük mezhep ayrılığının başlangıcı olmuştur. Monofizit görüşü, yani teslisin ikinci unsuru olan Oğul İsa’da insani ve Tanrısal tabiatların katışma ve değişme olmaksızın birleşerek tek tabiata dönüştüğünü kabul eden Kiptiler, Ermeniler ve Süryaniler böylece ana kitleden uzaklaşmışlardır. Doğu kilisesi, Batı kilisesi tarafından “Monofizit” diye nitelendirirken, Batı kilisesi, Doğu kilisesi tarafından “Diyofizit” ya da “İmparator taraftarları” anlamında “Melkit” şeklinde adlandırılmıştır.¹² Nitekim küçük düşürücü bir nitelendirme olarak değerlendirdikleri için Kiptiler kendilerini hiçbir zaman “Monofizit” diye adlandırmamışlardır.¹³ Her ne kadar Mısır’da halkın büyük çoğunluğu Kadıköy taraftarlarını baskıcı bir iktidarın temsilcileri olarak görüp ve böylece Bizans idaresine tepki olarak monofizit doktrine sahip çıkmışlarsa da aşağı Mısır ve özellikle de Grek kültürünün hâkim olduğu İskenderiye’de Bizans Kilisesine intisap etmeye devam edenler vardı. Bundan dolayı İskenderiye’de biri Ortodoks Kipti Kilisesini (monofizit) diğeri de Rum Ortodoks Kilisesinin başkanlığını yürüten iki piskopos ortaya çıkmıştır.¹⁴

Kadıköy konsilinin kararlarını resmen destekleyen İmparator Justinien’in karısı Theodora, bu kararlara muhalefet edenlerin arka-

¹¹ Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 41 (2000), s. 313.

¹² Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi*, İstanbul 2005, s. 87. Monofizizmin Eutyches kristolojisi ile karıştırılmaması gerekir. Örneğin Eutyches doktrini bir sapkınlık olarak gören Kiptiler, insani ve tanrısal olmak üzere İsa’nın iki doğasını açıkça kabul eder, ancak bu doğanın tek bir bünyede karışma, bozulma ve değişme olmadan mistik bir biçimde birleştiğine inanırlar (Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi* s. 88).

¹³ Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi* s. 76.

¹⁴ Briquel-Chatonnet, “Tout commence à Édesse”, s. 49.

sında durmuş ve sürgünde olan eski İskenderiye patriğine iki monofizit piskopos tayin ettirmiştir. Bunlardan biri Yakup Burdaya'dır (Jacob Baradaeus). 542 yılında Edessa (Urfa)¹⁵ piskoposu olan Burdaya, Doğu Roma İmparatorluğu, Suriye ve Küçük Asya'yı dolaşarak papazlar ve piskoposlar tayin etmiştir. Böylece Suriye'de Kadıköy hiyerarşisine paralel bir hiyerarşi oluşmuş ve bu da bağımsız bir Kilisenin doğuşuna yol açmıştır: "Yakubi Kilise" ya da "Ortodoks Süryani Kilisesi".¹⁶

Bizans ile Pers imparatorlukları arasındaki tampon bölgede yer alan Ermeni Kilisesi de Bizanslılara muhalefetinden dolayı Kadıköy konsilindeki kararları reddetmiş ve 300 tarihi civarında Aydınlatıcı Gregorius tarafından kurulduğu için ona atfen "Gregoryen Ermeni Kilisesi" şeklinde adlandırılmıştır. Fatih Sultan Mehmet, 1462 senesinde Bursa Ermeni piskoposu Ovakim'i bir kısım Ermeni aileleriyle birlikte İstanbul'a getirterek Ermeni Patriği tayin etmiş ve Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi kendilerine patrikhane olarak vermiştir.¹⁷ Bu sosyal organizasyon yapısal olarak reformlar dönemine yani XIX yüzyılın ortalarına kadar olduğu gibi kalmış ve

¹⁵ Romalılar 216 yılında Edessa'yı ele geçirdiklerinde burada yaşayan Hıristiyanlar Sami kökenli bir dil olan Süryanice konuşuyorlardı. Roma İmparatorluğunun Antakya gibi büyük merkezlerinde hâkim olan dil Grekçeydi. Dolayısıyla Edessa'da oluşan Hıristiyan cemaat Grekçe yerine Süryanice konuşuyordu. Bu kültürel atmosfer Edessa'daki Hıristiyanlığın milli bir karaktere sahip oluşuna yol açmıştır (F. Crawford Burkitt, *Early Eastern Christianity*, London 1904, s. 10). 451 Kadıköy konsilinde ortaya çıkan ihtilafları yalnızca doktrinel zeminde değerlendirmek yetersiz görünmektedir. Siyasi ve kültürel etkenlerin bu bölünmelerde önemli bir yer aldığı ortadadır. Plato'nun logos teorisi üzerine bir Kristoloji inşa eden Kadıköy taraftarları ile Yahudi anlayışa daha yakın olan Nestorius taraftarlarının Tanrı'yı beşeri formdan uzak tutma gayretlerinin altında Helenist kültür ile Sami kültürün bir çatışmasını görmek de mümkündür.

¹⁶ Briquel-Chatonnet, "Tout commence à Édesse", s. 48. Şehirlerde İmparatora sadık kalan piskoposlar hâkim olduğu için Yakubi piskoposlar ancak şehirlerin dışındaki manastırlara yerleşebilmişlerdir. Bizans devletinin baskısından dolayı Antakya Yakubi patriği hiçbir zaman şehre girememiştir. Bundan dolayı Süryani Kilisesi, Bizans idaresine karşı muhalefet etmiştir. Müslüman fetihleri sonucunda Bizans boyunduruğundan kurtulan bu Kilise ancak 7. yüzyıldan sonra tam anlamıyla bir gelişim gösterebilmiştir.

¹⁷ Azmi Süslü, Yusuf Hallaçoğlu, "Selçuklulardan Osmanlılar'a Ermeniler", Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap), Azmi Süslü ve diğer. (ed.), Ankara 1995, s. 103.

bu tarihten sonra da Ermeni Milleti bölünerek yeni milletler meydana gelmiştir.¹⁸

Fransa'nın tavassutu ile 22 Aralık 1831'de Hagop Çukuryan isimli bir papaz, II. Mahmut tarafından Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır. Katolik Ermeniler ayrı bir millet olarak tanındığı bu tarih aynı zamanda yaklaşık bir asır sonra millet sistemine son verecek olan sürecin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. 1846 yılında İstanbul Ermeni Patriği Çamurcuyan, cemaatinden Protestan olan Ermenileri aforoz etmiştir. Fakat buna rağmen para yardımı ve eğitim kurumlarıyla desteklenen ve teşvik edilen mezhep değiştirme olayları hızlanmıştır. 1850'de Protestan Ermeni cemaat İstanbul'daki Gregoryen Ermeni Patrikhanesinden ayrılmış ve 1859 yılında ayrı bir millet olarak Osmanlı idaresince resmen tanınmıştır.¹⁹ Bu sürecin sonunda, 19. asrın ortalarına kadar bütünlüğünü muhafaza eden Ermeni Milleti, bu dönemden sonra bölünerek üç parça hâline gelmiştir; Gregoryen Ermeni Milleti, Katolik Ermeni Milleti ve Protestan Ermeni Milleti.

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin en büyük ruhani lideri, Katolikos unvanını taşımakta ve günümüzde bu görevini Ermenistan'ın Eçmiadzin kentindeki II. Karekin yürütmektedir.²⁰ Ermenistan dışında Rusya, Gürcistan, Fransa, ABD, Lübnan, Suriye, Kanada, Türkiye ve İran'da Ermeni Ortodoks Kilisesine bağlı topluluklar mevcuttur. Türkiye'deki Ermenilerin ruhani lideri İstanbul Ermeni Patriğidir. Şu andaki patrik Mesrob II Mutaşyan'dır. Fakat 2008'de Alzheimer hastalığına yakalanan Mutaşyan hâlen patrik ve başpiskopos olsa da, fiilen tüm görevlerinden çekilmiştir.²¹

Ermeni Katolik Kilisesi Vatikan'a, yani Latin Kilisesine tabii olmasına rağmen kiliselerde icra edilen dini törenlerin dili Ermenice-

¹⁸ Kemal H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and Stati in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed.), New York 1982, c. I, s. 142-143.

¹⁹ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000, s. 164-181; James Thayer Addison, *The Christian Approach to the Moslem. A Historical Study*, New York 1942, s. 87.

²⁰ Michael Papazian, "Armenian Apostolic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 187.

²¹ "The Armenian Apostolic Church", <http://www.cnewa.us/default.aspx?ID=5&pagetypeID=9&sitecode=US&pageno=2>, 14.05.2014.

dir. Bu Kilisenin cemaati günümüzde yoğunluklu olarak Ermenistan, Fransa, ABD, Arjantin, ve Kanada'da yaşamaktadır.²² Ermeni Katolik Kilisesinin şu anki Katolikos-Patriği ise Beyrut'a ikamet eden Nerses Bedros XIX Tarmouni'dir.²³ Bu Kilisenin 2008 yılı rakamlarına göre 540.000 civarında mensubu olduğu tahmin edilmektedir.²⁴

Maruniliğin tarihi ise Yuhanna Marun'un dördüncü yüzyılda manastır hayatını benimseyerek Asi nehri kıyısındaki bölgeye gelişle başlatılmaktadır. Rivayete göre Marun'un manastırına katılan 800 genç keşiş, çevreye dağlararak yeni dini civardaki halka yaymaya çalışmıştır.²⁵ Marunilerin Batılı milletler ve Roma Kilisesi ile doğrudan temasa geçmesi haclı seferleriyle başlamıştır. Ermeniler gibi Maruniler de haclıları kurtarıcılar olarak görmüş ve onları desteklemişlerdir. Bölge coğrafyasını, yollarını, dağlarını, geçitlerini çok iyi bildikleri için hiç tanımadıkları bir muhite giren ilk haclılara kılavuzluk ederek paha biçilmez bir hizmeti yerine getirmişlerdir. Sonraki zamanlarda bunlar, okçu birlikleri kurarak haclıların saflarında Müslümanlara karşı savaşmışlardır. Rivayete göre 1182 yılında 40.000 Maruni "kutsal esinti" ile kitle hâlinde dağdan inerek Antakya'nın Latin patriği Amaury'nin de hazır bulunduğu bir törenle eski "sapkın tek iradeci akideleri"nden dönmüş ve Katolikliği kabul ettiklerini ilan etmişlerdir.²⁶

Kiptiler, İslam orduları Mısır'ı fethettikten sonra dinsel ve siyasal özgürlüklerini ortadan kaldıran Bizans boyunduruğundan

²² J. Gordon Melton, "Armenian Catholic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 189-191.

²³ Bkz. Ermeni Katolik Kilisesi'nin resmi internet sitesi: http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=21, 14.05.2014; Melton, "Armenian Catholic Church", s. 191.

²⁴ Betty Jane Bailey, J. Martin Bailey, *Who are the Christians in the Middle East?*, Michigan 2003, s. 82. Krş. <http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcatholic-statistics/eastcatholic-stat08.pdf>, 14.05.2014.

²⁵ Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi*, s. 421-422.

²⁶ Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi*, s. 425. Hıristiyan grupların Haclıları desteklemesi ve bazen onların yanında savaşması, daha sonra Moğol istilası döneminde işgalcilere kucak açmasının Müslümanların Hıristiyanlara bakışında önemli bir değişiklik meydana getirmiştir (Bkz. Emmanuel Sivan, "Notes sur la situation des chrétiens à l'époque ayyubide", *Revue de l'histoire des religions*, c. 172, sayı: 2 (1967), s. 117-130).

kurtularak din hürriyetine kavuşmuşlardır.²⁷ Dini özgürlük ortamı sağlayan ve Hıristiyan grupların cemaat düzenine karışmayan İslami idare anlayışından dolayı Melkitler dışındaki diğer Hıristiyan gruplar İslam fetihlerini olumlu karşılamışlardır. Ehl-i Kitap'tan kabul edildikleri için bütün İslam devletlerinin hüküm sürdükleri topraklarda yaşayan Hıristiyanlara zimmî statüsü verilmiş ve cizye adındaki vergi karşılığında can, mal ve namus güvenliği, eğitim, inanç ve ibadet özgürlüğü gibi hakları devletin güvencesi altına alınmıştır.²⁸ Bu anlayış Osmanlı döneminde de devam etmiştir. 632 yılında fethedilen Suriye ve Irak, 651'de İslam topraklarına dâhil edilen İran'da yaşayan Nesturilerin durumunda pek bir değişiklik olmamıştır. Ortodoks Süryani Kilisesi ise Bizans ve Sasani İmparatorlukları zamanındaki baskılardan kurtularak Müslüman idare altında kendi işlerini serbestçe yürütme ve dinini yaşatma imkânına kavuşmuştur.²⁹

²⁷ Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi*, s. 101. Müslümanların Mısır'ı fethettikleri 641 yılında İskenderiye'nin monofizit patriği olan Benjamin şöyle dua ediyordu: "Sana şükürler olsun kurtarıcı İsa Mesih'im ki Ortodoks inancının özgürleştiğini, kutsal kiliselerin neşvünema bulduğunu ve Allahsız sapkınların yıkılıp yok olduklarını görmeyi bana nasip ettin." (Mark N. Swanson, *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, New York 2010, s. 5)

²⁸ Bu vergiye karşılık askerlik muaf tutuldukları için Gayrimüslimler ziraat, zanaat ve ticaret gibi alanlarda faaliyetlerini rahatlıkla yürütebilmişler ve zenginleşmişlerdir. Örneğin 19. asrın sonlarına doğru Kayseri'deki ticaretin neredeyse tamamına hâkim olan Gayrimüslimler çok zengindi. Kayseri'deki zengin Ermenilerin çoğu şehrin 6 km güney doğusunda bulunan Talas'ta ikamet ediyor ve şehre sadece günlük işlerini halletmek için gidiyorlardı (Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London, 1891, s. 148). Bundan dolayı Talas'a, "Kapadokya'nın Versailles"ı adı takılmıştı (Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie. Vol. VI: L'Anatolie centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas*, İstanbul 2001, s. 53). Lübnan Dağı ve etrafından yaşayan Maruniler, Batılı güçlerin desteğiyle zimmilik statüsüne girmeyerek Osmanlı coğrafyasında yaşayan diğer Hıristiyanlardan ayrılmışlardır (Fiona McCallum, "The Maronites in Lebanon: An historical and political perspective", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 28-29).

²⁹ Örneğin bkz. Rubens Duval, *Histoire politique, religieuse et littéraire d'Édesse jusqu'à la première croisade*, Paris 1892, s. 228. Müslümanların Hıristiyanlara yönelik tutumlarını belirleyen elbette Kuran ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıydı. Shedd'in de belirttiği gibi İslam hukukunun ilkelerine uymak zorunda olan Müslümanların Hıristiyanlara karşı zalimce davranması imkânsızdı. Zira İslam böyle bir şeye izin vermemektedir (William A. Shedd, *Islam and the Oriental Churches: Their Historical Relations*, New York 1908, s. 136. Krş. Pierre Rondot, "Le destin des chrétiens d'Orient", *Politique Etrangère*, sayı: 1 (1986), s. 48-49). 1166-1199

VIII. yüzyılda Abbasilerin iktidara gelmesiyle birlikte Nesturilerin altın çağı başlamıştır. Bizansın baskılarından dolayı Sasani İmparatorluğunu sığınan Nesturilerin birçoğu Abbasiler döneminde devlet idaresinde önemli mevkilere gelmişler ve büyük saygınlık kazanmışlardır.³⁰ Bağdat başkent yapıldıktan sonra Süryani patriği de bu yeni başkente yerleşerek halife nezdinde kendi cemaatinin hem dini hem de siyasi temsilcisi konumuna yükselmiştir. XI. yüzyılda ise İskenderiye’de yer alan Kıpti patrikhanesi Kahire’ye taşınmıştır. Hıristiyan dini liderlerle devlet idaresi arasındaki ilişkiler Osmanlı döneminde de aynı düzeyde devam etmiştir.

Doğu Hıristiyanlığının tarihindeki en önemli olaylardan biri de Haçlı seferleridir. Papa II. Urban tarafından günahlarının affedileceği vaadiyle Avrupa’dan hareket eden Hıristiyan orduları, 7 Haziran 1099’da Kudüs’e ulaşmışlardır. Bir aylık muhasaradan sonra 15 Haziran’da ele geçirdikleri Kudüs’teki çocuk, yaşlı, kadın demeden bütün Müslümanlar kılıçtan geçirilmiş sağ kalabilenler ise şehirden kovulmuştur.³¹ Maalouf’un verdiği bilgilere göre bir hafta boyunca Mescid-i Aksa’da öldürülen Müslüman sayısı 70.000’i aşarken haçlıların barbarlığından Yahudiler de nasibini almış, ve onlar da sinagoglara doldurularak diri diri yakılmışlardır.³² Bölgeye yerleşen Frenkler, burada bir Haçlı devleti olarak Kudüs krallığı devletini kurduktan sonra ilk Kudüs kralı olarak Godefroy de Bouillon’u seçmişlerdir. Askalon Muharebesi’nde Fatimileri yenerek Filistin topraklarına iyice yerleşmişlerdir. Bundan bir yıl sonra da Trablus-Şam şehrini ellerine geçiren Frenkler tarafından Trablus kontluğu kurulmuştur.

Yakın Doğu’daki dini ve siyasi dengeleri altüst eden haçlı seferlerinden en büyük zararı, Haçlı devletlerinde sayıları en fazla olan Melkitler görmüştür. Antakya ve Kudüs’ü ele geçiren Haçlılar,

yılları arasında Antakya’da Süryani Ortodoks Kilisesi/Yakubi patriği olan Süryani Mihail’in verdiği bilgilere göre İmparator Heraclius, Kadıköy konsilindeki kararlara tabi olmayan herkesin burun ve kulaklarının kesilmesini, evlerinin yağmalanmasını emretmiştir. Mihail’in ifadesiyle manastırları ve kiliseleri yağmalayan ve işkence eden “Romalıların ellerinden kurtarmak için Tanrı, güney bölgesinden İsmail’in oğullarını [Müslümanları] göndermiştir” (*Chronique de Michel le Syrien*, Jean-Baptiste Chabot (ed. ve çev.), Paris 1901, c. 2., s. 412-413).

³⁰ Micheau, “Eastern Christianities”, s. 378.

³¹ Jean Richard, “Face aux croisés”, *L’histoire*, sayı: 337 (2008), s. 52.

³² Amin Maalouf, *Les croisades vues par les Arabes. La barbarie franque en terre sainte*, Paris 1999, s. 69.

Böylece bu çok başarılı olduğu kabul edilen Birinci Haçlı Seferi 1100'lülerin başında Anadolu'nun güneyi, Suriye, Lübnan ve Filistin'de hükümdarları Frenk asıllı olan dört Haçlı devletinin kurulmasına yol açmış oldu: Edessa (Urfa) kontluğu ve Antakya prensliği (1098), Kudüs krallığı (1099), Trablus kontluğu (1102). 1182 yılında Lübnan'daki Maruniler Papa'ya tabi olarak Katolikliği benimsediler.³⁵

1291 yılında Frenklerin kurdukları bu devletler İslam orduları tarafından yeniden fethedilerek bu bölgelerde Müslüman hâkimiyeti sağlanmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethi, daha sonra 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki Memlûklular üzerindeki zaferinden sonra Doğu Hıristiyanlarının büyük bir kısmı Osmanlı idaresi altına girmiştir. Osmanlı idaresine geçen Ortadoğu coğrafyasında seyahat eden Kapusen tarikatına mensup misyoner Michel Febvre, Osmanlı İmparatorluğunun nüfus bakımından üçüncü büyük şehri olan Halep'teki sosyal yapıyı şu şekilde tasvir etmektedir:

Din, ibadet, dil ve giyinme tarzları birbirinden farklı olan on dört Mezhep ya da Millet vardır. Bunlardan yedisi Kâfir [Infidelles], yedisi de Hıristiyandır. Kâfirler, Türkler ya da Osmanlılardan, Araplardan, Kürtlerden, Yezidilerden, Dürzilerden ve Yahudilerden oluşmaktadır. Türklerde olduğu gibi Yahudiler arasında da dini duygu bakımından birkaç mezhep ya da fırka bulunmaktadır [...] Yedi Hıristiyan mezhep: Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Maruniler, Nesturiler, Kiptiler ve Şemsilerden oluşmaktadır. Bu mezheplerin sadece

³⁵ Richard, s. 55. Peter O'Brien'e göre Avrupa'da keşifler çağının XV. yüzyılda tam olarak Kristof Kolomb'un 1492'te Amerika kıtasına ayak basmasıyla başladığı genellikle kabul edilse de aslında bu dönemi Papa II. Urban'ın 27 Kasım 1095 günü ilk Haçlı seferini emrettiği tarihten başlatmak gerekir. "Sözde İsa uğruna düzenlenen seferler, Akdeniz'in etrafında bilinen dünyanın en önemli bölgesini, yani evrensel medeniyetin merkezi olarak algılanan bölgeyi sömürmekten başka bir şeyi temsil etmiyordu. Uzaktan sömürme çağının ilk dört yüzyılı (paradigmatik Avrupa-merkezcilik tarafından) büyük keşiflerden biri olarak gösterilmiyor çünkü bu dönem, sonraki yüzyıllarda Amerika gibi diğer bölgelerde yapılan keşifler kadar başarılı olmadı. Fakat şurası kesin ki Avrupalılar bu ilk dört yüzyılda bir şey keşfettiler. Keşfettikleri şey, 'daha ileri seviyede olan İslam medeniyeti' karşısındaki mutlak geri kalmışlıklarıydı" (Peter O'Brien, *European Perceptions of Islam and America from Saladin to George W. Bush: Europe's Fragile Ego Uncovered*, New York 2009, s. 47).

aynı ülke ya da şehir içerisinde değil aynı mesken içerisinde dilleri ve dinleri farklı olan Türklerin, Rumların ve Ermeniler iç içe ve birbirleriyle karışmış vaziyette yaşamaları dikkate şayandır.³⁶

Farklı kültürlerin bir arada yaşamasına alışık olmayan bu Batılı seyyahın nazarında Babil kulesini andıran o manzara, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarını karış karış dolaşan Roma ve Fransa'ya bağlı Katolik misyonerlerin ve bunlardan birkaç yıl sonra gelen Protestan misyonerlerin yoğun faaliyetleri (sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, basın yayın gibi kültürel hizmetler vs.) sonucunda daha da karmaşık hâle gelmiştir.

Anadolu'ya gelen ilk Protestan misyonerler *British and Foreign Bible Society*'ye mensupturlar. Bu cemiyet, 1804 yılında İzmir'e yerleştikten sonra Anadolu'nun her tarafına misyonerler göndermiş, çok sayıda kitap yayımlatarak bunları yerli halka ücretsiz dağıtmıştır.³⁷ 1818'de *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Ortadoğu'ya bir misyon kurma kararı almış ve bu iş için Pliny Fisk ve Levi Parsons isimli iki misyoneri görevlendirmiştir.³⁸ Bu misyonerler, 1822'de Ortadoğu'ya yönelik faaliyetlerde kullanılacak yayınları neşretmek üzere Malta'da bir matbaa kurmuşlardır. 1824'te iki Ermeni din adamı Protestanlığı kabul etmiş ve bunlar, ilk misyoner okulunu Beyrut'ta açmışlardır. 1831 yılında William Goodell adındaki misyoner Beyrut'tan İstanbul'a gelmiştir.³⁹ Mısır'da misyonerlik faaliyetleri ise *United Presbyterians of America* tarafından 1854 yılında başlatıldıktan sonra 1882 yılından itibaren *Church Missionary Society of England*'in iştirakiyle devam etmiştir.⁴⁰

XIX. yüzyılın sonunda Ortodoksluğu yaymak ve Rusya'nın

³⁶ Michel Febvre, *Théâtre de la Turquie*, Paris 1682, s. 345.

³⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 40; Ilias Anagnostakis & Evangelia Balta, *La découverte de la Cappadoce au dix-neuvième siècle*, İstanbul 1994, s. 47, dip. 1.

³⁸ Daniel O. Morton, *Memoir of Rev. Levi Parsons, First Missionary to Palestine*, 2. bask., New York 1830, s. 155; Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M.: Late Missionary to Palestine*, New York 1977, s. iv; Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston 1872, c. 1, s. 9.

³⁹ E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire; or, memoirs of Rev. William Goodell, D. D., Late Missionary of the A.B.C.F.M. at Constantinople*, New York 1876, s. 112.

⁴⁰ Charles R. Watson, *Egypt and the Christian Crusade*, New York 1907, s. 150; *A Handbook of Foreign Missions*, London 1888, s. 85.

bölgedeki menfaatlerini gerçekleştirmek üzere Rus misyonerler de faaliyete geçmiş ve böylece Doğu Hıristiyanlarına yönelik Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerler arasında kıyasıya bir yarış başlamıştır. Her ne kadar aralarında önemli farklılıklar bulunsa da değişik misyoner grupların ortak sloganları, Doğu Hıristiyanlarının "geri kalmışlığı" ve bunları "medeniyete" ulaştırarak bunları "yeni den canlandırmak" şeklindeydi. Bu bağlamda değişim ve dönüşümün en etkin aracı olarak düşünülen eğitim ve öğretim faaliyetleri ön planda tutulmuştur.⁴¹ Misyonerlik faaliyetlerinin amacının sadece dini nitelikte olmadığını, misyonerleri destekleyen devletlerin Osmanlı devletini parçalamak için kendi saflarına çektikleri grupları kendi siyasetleri ve kendi çıkarları doğrultusunda kullandıklarını göz önünde bulundurmak gerekir.⁴² Bu siyasetin en bariz göstergesi, misyonerler tarafından açılan okullarda dini aidiyet duygusuyla asırlardır yaşayan Hıristiyan gruplara etnik ve dilsel temele dayalı yeni bir kimlik aşılınmış olmasıdır.⁴³

Misyonerlik faaliyetleri, bütün Hıristiyan grupları kendi aralarında bölmüş, zamanla her bir grubun ana çatısı (Ortodoks) yanında bir Katolik bir de Protestan kolu meydana gelmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren ana Kiliselerinden ayrılan Hıristiyanlar şiddetli itiraz-

⁴¹ Bernard Heyberger, "Le "bon temps" des Ottomans", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s.60.

⁴² Armand Pierre de Cholet'nin verdiği bilgilere göre Fransa'dan gelen Katolik misyonerler, 1884 yılında Kayseri'de bir erkek okulu kurmuşlardır. 1891'de öğrenci mevcudu üç yüz ellinin üzerinde olan bu okulun öğrencilerine, Türkçe derslerinin yanında Fransızca ve Ermenice dersleri de veriliyordu. Fransız Katoliklerin kurdukları okulu ziyaret eden De Cholet'nin ifadeleri, misyonerlerin kurdukları okulların amacını ifşa etmesi bakımından son derece önemlidir: "Kolejde ne kadar az zaman geçirmiş olsalar da [Ermeni çocukları] yine de dilimizi öğrenmiş oluyor ve aynı zamanda efendilerini sevmeyi ve onlara hayranlık duymayı, güzel ülkemizi tanımayı ve onu takdir etmeyi öğreniyorlar. Seyahatim esnasında bu okullarda bize gösterilen sıcak karşılamalar kadar pek az şey beni duygulandırmıştır. Anavatandan binlerce kilometre ötede dilinizin konuşulduğunu birden duymak ve yürekten "Yaşasın Fransa!" diye bağırın bu genç talebelerin çocuksu iltifatları karşısında duygulanmamak elden bile değil. Oysa bunlar öğretmenlerinin verdiği birkaç genel bilgi dışında Fransa'yı pek tanımasalar da zihinsel canlılığını yayarak denizlerin ve dağların ötesinde bunları kendi medeniyetinin nimetlerine iştirak ettiren cömert millete karşı minnettarlıklarını ve muhabbetlerini yüksek sesle ifade ediyorlar" (Armand Pierre de Cholet, *Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris 1892, s. 61-62).

⁴³ Bkz. Heyberger, "Le "bon temps" des Ottomans", s. 61.

lara göğüs gererek Katolik Kiliseler kurmuşlardır: *Kıpti Katolik Kilisesi*, *Keldani* diye de adlandırılan *Şark/Doğu Katolik Kilisesi*, *Süryani Katolik Kilisesi*, *Ermeni Katolik Kilisesi* ve *Melkit Katolik Kilisesi*. Protestanlar ise Osmanlı idaresine yaptıkları baskılar sonucunda 1850 yılında yeni bir Millet statüsünü elde etmişlerdir. Atıya'nın da belirttiği gibi misyonerler ana gruptan kendilerine çekebildiklerinin sayısı nispeten az olmuştur. Fakat bu bölünmelerin ve cemaatten kopuşların bir kez daha cemaat içerisinde ciddi sıkıntılara yol açtığı görülmektedir.⁴⁴

1880'li yıllarda Kayseri'yi ziyaret eden İngiliz demiryolu mühendisi Henry C. Barkley'in naklettiklerine göre:

Anadolu Ermenileri, Ermeni, Katolik ve Protestan olmak üzere kendilerini üç kısma ayırmışlardı. Onlara göre din bir milliyetti. Bu yüzden "Hayır, ben bir Ermeni değilim, ben bir Katoliğim veya Protestanım" türü sözler sıkça duyuluyordu.⁴⁵

Roma Katolik Ermenilerinden ayırt etmek için Gregoryen Ermenilere "kadim Ermeniler" denilirdi.⁴⁶ Türkler için "gâvur" kelimesi ne kadar ağır bir hakaretse, Gregoryen Ermenilere de "Protestan" demek o kadar ağır bir hakaretti. Nitekim kendisi de bir Protestan olan Barkley, bu kelimenin onlara göre en büyük hakaret olduğunu bildiği için Türkiye seyahati esnasında Gregoryen Ermenilerin kendisine "Protestan" demesinden son derece rahatsız olmuştur.⁴⁷

Bu bölünmeler sonucunda Ermeniler arasında meydana gelen gerginliğin boyutlarını diğer taraftan Batılıların Anadolu'yu Türklerden arındırma niyetlerini Barkley şöyle dile getirmektedir:

Eğer Türkler, kısa bir süreliğine ortadan yok olsalar bu üç Hı-

⁴⁴ Spesifik bir örnek olarak Kayseri ele alındığında XIX. yüzyılda ortaya çıkan Katolik Ermeni ve Protestan Ermeni cemaatin her ikisinin toplum nüfusunun toplam Ermeni nüfus içerisindeki oranının hiçbir zaman % 11 geçmediği görülmektedir (Ramazan Adıbelli, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü: Kayseri Örneği", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 26 (2009/1), s. 323).

⁴⁵ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 146.

⁴⁶ William F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, c. I, s. 220.

⁴⁷ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 161.

ristiyan cemaatin/mezhebin her biri diğerlerinin boğazını ke-
seceği gerçeği dışında onun [Talas'taki Ermeni Protestan pas-
törün] din değiştirmesi bizlere inandırıcı gelmedi. Türklerin
buradan çıkarılmasının arzu edilecek bir durum olduğundan
hiç de emin değilim.⁴⁸

Misyonerlerin etnik kimlik oluşturma faaliyetlerinin uzantıla-
rından bir diğeri de yeni adlandırmaların üretilmiş olmasıdır. XIX.
yüzyılda İran'daki Nesturiler arasında ilk misyonerlik faaliyetlerini
yürüten Anglikan misyonerler kendilerini "Süryani" olarak adlan-
dıran bu topluluk için "Asurî" terimini kullanmaya başlamışlar-
dır.⁴⁹ Bu etnik kimlik aşılama süreci sonunda bu topluluk mensup-
ları kendilerini "Nesturiler" olarak isimlendirmeyi bırakmışlar ve
eski Asurilerin soyundan geldikleri tezini kabul ettikten sonra ken-
dilerini "Asuriler" şeklinde adlandırmayı tercih etmişlerdir. Fakat
çağdaş Asuriler sadece onlar değillerdir; Süryanî-Ortodoks ya da
Yakubiler ve bazı Süryanîce konuşan Roma Katolikleri ve Protes-
tanlar da Asuri Hıristiyanlar olarak isimlendirilmektedirler.⁵⁰

II. Günümüzde Doğu Hıristiyanları

Mayeur-Jaouen'e göre "Doğu/Şark Hıristiyanları" kavramı, kendi
toplumlarında İslam'ın yükselişinden endişe duyan Avrupalılar
(özellikle Fransızlar) tarafından kullanılan pratik ama modası geç-
miş bir kavramdır. "Doğu/Şark" kavramının kendisi de zihinlerde
Osmanlı İmparatorluğunu, "Şark meselesini" ve Osmanlı İmpara-
torluğunu parçalamak için Avrupa emperyalizmi tarafından amaç
ve gerekçe gösterilen Hıristiyan toplulukların korunması konusunu
çağrıştırmaktadır. 1955 yılında yazdığı *Les Chrétiens d'Orient* adlı ki-
tabında Pierre Rondot, kendi topraklarında ve dağlarında asırlardır
yaşayan ve kadim geleneklerini devam ettiren toplulukları tasvir
edebiliyordu. Fakat aradan yarım asırlık bir zaman geçtikten sonra
artık günümüzdeki Müslümanlar kadar Doğu Hıristiyanları da glo-
bal çağın meydan okumaları ve bunun doğurduğu kimlik problemler-
leriyle karşı karşıyadırlar.⁵¹

⁴⁸ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, s. 154.

⁴⁹ Bkz. Isabella L. Bird, *Journey of Persia and Kurdistan*, London 1891, c. 2, s. 237; John
A. McGuckin, "Assyrian Apostolic Church of the East", *The Encyclopedia of East-
ern Orthodox Christianity*, John A. McGuckin (ed.), Oxford 2011, c. 1, s. 55-56.

⁵⁰ Edward Every, "Asuriler", *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı: 1
(2005), s. 97.

⁵¹ Catherine Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmeme", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 63.

Doğu Hıristiyanlığının tarihsel sürecine ana hatlarıyla bakıldığında bu kavram altında toplanmaya çalışılan Hıristiyan grupların bölünmeler sonucunda farklılaştığı ve bundan dolayı da Doğu Hıristiyanlığının monolitik bir yapıdan ziyade bir mozağı andırdığı dikkat çekmektedir. Örneğin *Nesturi Kilisesi*, *Şark/Doğu Kilisesi* ya da diğer bir adıyla *Pers Kilisesi*, zaman içerisinde üç ayrı kiliseye bölünmüştür. *Nesturi Kilisesinin* devamı olan *Apostolik Asur Şark Kilisesinin* reisliğini 1976'dan bu yana Chicago yakınlarındaki Morton Grove'da ikamet eden Mar Dinkha IV yürütmektedir. 1964 yılında Gregoryen takvimin kabulü, patriklerini tayin usulü ve bunların Irak dışında ikameti gibi konulardaki ihtilaftan dolayı 1968 yılında bir bölünme meydana gelmiştir.⁵² Bu bölünme sonucunda ortaya çıkan *Kadim Şark Kilisesinin* başındaki Katolikos-Patrik 1972'den beri Mar Addai II'dir. Patriklik merkezi Bağdat'ta yer almaktadır.⁵³ Nesturi Kilisesinin diğer bir kolu olan *Keldani Katolik Kilisesinin* Patriği, Ocak 2013 tarihinde görev başına getirilen Louis Raphaël I. Sako olmuştur. Bu Kilisenin patrikhanesi de Bağdat'tadır.⁵⁴

Marunilerden sonra Doğu kiliselerinden Katolikliğe geçenleri, Doğu/Şark ya da diğer adıyla Nesturi Kilisesinden ayrılan ve 1551 yılında Keldani Patriği ilan edilen John Sulaka'nın etrafında toplanan grup oluşturmuştur. Bu gelişmeden yaklaşık bir asır sonra Batı Süryanilerinde de bir bölünme meydana gelerek Katolik Süryani Kilisesi ortaya çıkmıştır. On yedinci yüzyılda Halep'te yaşayan Ortodoks Süryanilerden bir grup, 1662 yılında ilk Süryani Katolik patriği unvanını alan Andreas Ahijan adında Katolik bir piskoposa intisap etmişlerdir. Süryani Katolik Patrikhanesi 1783 yılında resmi bir hüviyet kazanarak kurumsallaşmıştır.⁵⁵

Süryani Ortodoks Kilisesi patriği ortaçağdan itibaren Mardin

⁵² John Healey, "The Church across the Border": the Church of the East and its Chaldaean Branch", *Eastern Christianity in the Modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 49

⁵³ J. Gordon Melton, "Ancient Church of the East", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 110-111.

⁵⁴ J. Gordon Melton, "Chaldean Catholic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 536-537; "Abp. Louis Sako elected Patriarch of the Chaldean Church", <http://www.news.va/en/news/vatican-abp-louis-sako-elected-patriarch-of-the-ch>, 14.05.2014.

⁵⁵ Loosley, "Peter, Paul, and James of Jerusalem", s. 10.

yakınlarındaki Deyrul Zafaran manastırında ikamet ederken, 1933 yılında Suriye'deki Humus şehrinde taşınmış ve 1959 yılında buradan Şam'a taşınmıştır. Süryani Katolik Kilisesi Patrikliği ise Beyrut'ta yer almaktadır.⁵⁶

Nesturi ve Ortodoks Süryani Kilisesi gibi misyonerlik faaliyetleri sonucunda kadim Kıpti Kilisesi de bölünmüştür. Ortodoks Kıpti Kilisesi patriği Shenouda III'ün 17 Mart 2012 tarihindeki ölümü üzerine 4 Kasım 2012'de Kahire'deki Sen Mark Katedralinde düzenlenen bir törenle Tawadros II (Théodore II) yeni patrik (İskenderiye Papası, Tüm Afrika ve Sen Mark Tahtı Patriği) seçilmiştir.⁵⁷ XIX. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetleri sonucunda ana kiliseden ayrılanların kurdukları iki kilise ortaya çıkmıştır. *Mısır Evanjelik Kilisesi* diye de adlandırılan Kıpti Evanjelik Kilisesi, Presbiteryen eğilimli Protestan bir Kilisedir.⁵⁸ Bu Kilise, üç yüz binden fazla mensubuyla Yakındoğu'nun en önemli Protestan topluluğunu oluşturmaktadır.⁵⁹ Kıpti Katolik Kilisesi olarak da bilinen Katolik Kıpti Kilisesi, Léon XIII tarafından 1895 yılında kurulmuştur.⁶⁰ Ocak 2013 tarihinden itibaren Kilisenin başındaki patrik, İbrahim Isaac Sidrak'tir (İskenderiye Kıpti Patriği). Merkezi Kahire'de bulunan patrikhane, İskenderiye Patrikhanesi unvanını taşımaktadır.⁶¹ Oysa İskenderiye

⁵⁶ Sebastian Brock, "The Syrian Orthodox Church in the modern Middle East", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 18.

⁵⁷ BBC News, "Bishop Tawadros new pope of Egypt's Coptic Christians", <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-20192922>, 14.04.2013; Yasmine Saleh, Jean-Philippe Lefief, Tawadros II devient le 118e primat de l'église copte", *Reuters/Nouvel Observateur*, 18/11/2012, <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20121118.REU0963/tawadros-ii-devient-le-118e-primat-de-l-eglise-copte.html>, 14.05.2014.

⁵⁸ Samuel Habib, "Coptic Evangelical Church", *The Coptic Encyclopedia*, Aziz S. Atiya (ed.), New York 1991, c. 2, s. 603.

⁵⁹ Bailey, Bailey, s. 106. XIX. yüzyılda yoğun bir biçimde yürütülen misyonerlik faaliyetleri bugün dünyanın birçok yerinde olduğu Mısır'da özellikle Protestan misyonerler tarafından devam ettirilmektedir.

⁶⁰ Petro B. T. Bilaniuk, "Coptic Catholic Church", *The Coptic Encyclopedia*, Aziz S. Atiya (ed.), New York 1991, c. 2, s. 601. Kıptilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinin tarihsel arka planı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alastair Hamilton, *The Copts and the West, 1439-1822: The European Discovery of the Egyptian Church*, New York 2006, s. 74 vd.; Charles R. Watson, *Egypt and the Christian Crusade*, New York 1907, s. 130 vd.

⁶¹ J. Gordon Melton, "Coptic Catholic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 794; "Le patriarche

üzerinde hak sahibi olduklarını ileri süren başka patrikler de vardır. İskenderiye’de ikamet eden İskenderiye Ortodoks Kilisesi patriği Théodore II (İskenderiye ve Tüm Afrika Patriği), ile 2000 yılından bu yana Rum-Katolik Melkit Kilisesinin başında bulunan ve Şam’da ikamet eden Grégoire III Laham (Antakya ve Tüm Doğu, İskenderiye ve Kudüs Melkit Patriği) da İskenderiye’nin kendi yetki alanında olduğunu savunmaktadır.⁶²

Doğu Hıristiyanlarının Ortadoğu’daki bugünkü dağılımı hakkında aşağıdaki harita genel bir fikir vermektedir.

Harita 2 – Doğu Hıristiyanlarının Ülkelere Göre Nüfusu⁶³

copte catholique confirmé par Benoît XVI”, <http://www.zenit.org/fr/articles/le-patriarche-copte-catholique-confirme-par-benoit-xvi>, 14.05.2014.

⁶² http://copticchurch.net/topics/pope/pope_tawadros_ii.html, 14.05.2014; Rum-Katolik Melkit Kilisesinin resmi sitesi: <http://www.pgc-lb.org/fre/gregorios/view/biographical-notice>, 14.05.2014.

⁶³ Le Monde, "Carte: les chrétiens d'Orient", http://www.lemonde.fr/europe/infographie/2012/09/18/carte-les-chretiens-d-orient_1760131_3214.html, 14.04.2013. Türkçeye tarafımızdan uyarlanmıştır. Uluslararası din özgürlüğü 2011 raporuna göre Doğu Hıristiyanlarından Türkiye’de Ortodoks Ermeni Kilisesine mensup 60.000, Süryani Ortodoks Kilisesine mensup 10.000 ve Keldani Kilisesine mensup 3.000 kişi yaşamaktadır (Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, “Turkey”, *International Religious Freedom Report for 2011*, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/#wrapper>, 14.04.2013). Türkiye’de dine dayalı nüfus istatistiği yapılmadığı için ülkedeki Süryani sayısı hakkında kesin bilgi vermek mümkün değildir. Ancak Türkiye’de yaşayan Süryanilerin büyük çoğunluğunun İstanbul’da yaşadığı bilinmektedir. Süryaniler İstanbul dışında başlıca Mardin, Mersin, Diyarbakır, Adıyaman, Elazığ, Ankara, İzmir, Malatya, Şanlıurfa, Gaziantep, Antakya, Antalya ve Adana’da yaşamaktadır. Osmanlı döneminde Patriklik

Bu haritada dikkati çeken ilk şey, Doğu Hıristiyanlarının yaşadıkları Yakın Doğu ülkelerinin –Ermenistan hariç– hepsinin nüfus çoğunluğunun Müslüman oluşudur. Diğer bir husus ise bu coğrafyanın büyük bir bölümünün yalnızca bir asır önce Osmanlı Devletine tekabül etmesiydi. Asırlar boyunca bir idare altında yaşayan, dini, ekonomik ve eğitimsel faaliyetlerinde özgür olan Hıristiyan gruplar, Osmanlının çöküşüyle birlikte kendilerini farklı devletlerde, farklı idareler ve farklı muamelelerle karşı karşıya buldular. Osmanlının çöküşü, bugün bu topraklarda hâlâ bir türlü sağlanamayan huzur ortamının çöküşü anlamına gelmiştir. Huzurlu ortam arayışına giren Hıristiyanların birçoğu buldukları bölgeyi terk etmiş ve birçoğu da yurtdışına göç etmiştir.⁶⁴

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışından sonra XX. yüzyıl boyunca Ortadoğu'daki Hıristiyanların Avrupa, Amerika ya da Avustralya'ya göçleri başlamıştır. Bu göç dalgaları dini nedenlerden ziyade ekonomik gerekçeler ve güvenli bir ortama bulma arayışı çerçevesinde gerçekleşmiştir.⁶⁵ Bir türlü huzur ve istikrara kavuşamayan Ortadoğu coğrafyasındaki savaşlar yüzünden demografik

Merkezi Mardin iken patriklik merkezi bugün Şam'da yer alan Süryani Kadim Kilisesi/Süryani Ortodoks Kilisesine bağlı yirmi metropolitten dördü Türkiye'de yer almaktadır. "Antakya, Tüm Doğu Patriği ve Süryani Ortodoks Kilisesi Genel Ruhani Lideri" unvanını taşıyan Süryani Kadim Kilisesi/Süryani Ortodoks Kilisesi Patriği Mor İğnatius I. Zekka Ayvaz, 21 Mart 2014 tarihinde öldü. Süryani Ortodoks Kilisesi İstanbul metropoliti Tarlabası'ndaki Meryemana Kilisesinde ikamet eden Mor Filuksinos Yusuf Çetin'dir (Nihat Durak, "İstanbul'un Kadim Süryanileri", *Turkish Studies*, c. 8, sayı: 12 (2013), s. 435).

⁶⁴ Örneğin yüzyıl öncesine kadar Patriklik makamları Mardin'de yer alan Süryaniler, Mardin merkez ve çevresinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı devletin yıkılışıyla yeni sınırların oluşması ve cemaatin fiziki ve coğrafi yönden bölünmesi, 1980'li yıllardan sonra ortaya çıkan terör gerginliği, Kuzey Irak'taki güvenliğin yokluğu, bölgede yaşayan Süryanilerin başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin muhtelif şehirlerine göç etmelerine sebep olmuştur. Bu göçler yalnızca ülke içinde olmamıştır. Anayurtlarını terk eden Süryaniler arasında Amerika, İsviçre, Almanya, Fransa, Hollanda, Brezilya, Hindistan gibi ülkelere göç edenler de olmuştur (Zeynep Gül Küçük, *Mardin ve Çevresinde Süryaniler*, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2008, s. iv).

⁶⁵ Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmeme", s. 65. Birinci Dünya Savaşı esnasında tıpkı Ermeniler gibi Süryaniler ve Nesturiler de Rusya, Fransa veya İngiltere gibi dış güçler tarafından tahrik edilerek kendi saflarında Osmanlıya karşı savaşmaları sağlanmıştır. Yüzyıllarca birlikte yaşadıkları Müslümanlara silah çeken ve bunları dış düşmanlarla birlikte katletmişlerdir. Düşman safhalarında yer alan grupların düşmanlar mağlup edilip ülkeden kovulması sonucunda destekçi grupların da aynı kaderi paylaşması kaçınılmazdı (Bkz. Aubrey R. Vine, *The Nestorian*

düzen sürekli değişmektedir. Irak Keldanilerinin ülkelerini terk etmeleri 1980–1988 yılları arasında süren İran-İrak savaşıyla başlamış, Körfez savaşlarıyla (1991 ve 2003) devam etmiştir. O'Mahony'nin verdiği bilgilere göre 1990'da itibaren birçoğu yönetici ve vasıflı elemandan oluşan iki milyona yakın Iraklı ülkesini terk etmiştir. Bunlardan 250.000'i Hıristiyanlardan oluşuyordu. Patriklerin ve piskoposların ülkeyi terk etmeme yönündeki telkinlerine rağmen Avrupa ülkeleri ve A.B.D. bu Hıristiyanlar için yeni vatan olmuştur. Bugün Fransa'da 25.000 civarında Keldani yaşamaktadır. Toplam nüfusları bir milyonu bulan Keldanilerin yarısı Doğu'da yaşarken yarısı da Batı'ya göç etmiştir. Sayıları İsviçre'de 120.000'e ulaşırken ABD'de 400.000'i bulmuştur.⁶⁶ Irak'tan Müslümanlardan ziyade Hıristiyanların göç etmesi hususunu Mayeur-Jaouen, Filistin'de olduğu gibi Hıristiyan nüfusun genel itibariyle daha iyi eğitilmiş olmasına, daha zengin olmasına, uluslararası bağlantılara ve gidecekleri ülkelere daha kolay vize alabilme imkânına sahip olmalarına bağlamaktadır.⁶⁷ Suriye'deki iç savaştan bu ülkede yaşayan Hıristiyanlar da şu tercihten birini yapmak durumunda kalmışlardır: "Ölmek ya da gitmek".⁶⁸

I. Dünya Savaşı'nın sonrasında Irak'ın Osmanlı topraklarından ayrılmasıyla büyük oranda Türkiye dışındaki topraklarda kalan Keldaniler, günümüzde yurtdışında özellikle İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hindistan, Rusya, A.B.D ve Avrupa ülkelerinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Ülkemiz topraklarındaki Keldaniler, ise Mardin-İdil, Silopi, Hakkâri-Beytüşşebab, Siirt-Pervari, Uludere, Şırnak başta olmak üzere çoğunlukla Güneydoğu Anadolu'da meskûndular. Ancak bunlar, 1980'lerden itibaren ilk önce İstanbul'a ardından da Avrupa'ya göç etmişlerdir. Keldanilerin Türkiye'deki nüfusları 1989 yılında 4.000–5.000 civarındayken bu sayı Avrupa'ya doğru artan göçle birlikte hızla azalmıştır.⁶⁹

Churches: A concise history of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians, London 1937, s. 194 vd.).

⁶⁶ Anthony O'Mahony, "Christianity in Modern Iraq", *International journal for the Study of the Christian Church*, c. 4, sayı: 2 (2004), s. 135; Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmeme", s. 64.

⁶⁷ Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmeme", s. 65.

⁶⁸ "Mourir ou partir ? Un choix amer pour les Chrétiens de Syrie", <http://www.chretiensdoriant.com/article-mourir-ou-partir-un-choix-amer-pour-les-chretiens-de-syrie-117247817.html>, 14.04.2013.

⁶⁹ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nesturîler*, Vadi Yay. Ankara 1997, s. 116-119.

Doğu Hıristiyanları ile Katolik Hıristiyanlar arasındaki temel ayrım dil ve litürjideki bazı uygulamaların farklılığından kaynaklanmaktadır. Süryanilerin din dili Sami kökenli bir dil olan Aramicedir. Bu dilde yazılmış Kitab-ı Mukaddes'e de "Peşita" adı verilmektedir. Günümüzde kurumsal bölünmelerin ötesinde çeşitli Süryani Kiliseleri arasındaki ortak noktayı bu kültürel zemin sağlamaktadır. Mısır'da Firavunlar zamanında kalma dilin son safhasını oluşturan Kıptice, Kıpti Kilisesinin kullandığı dildir. Etiyopya'nın Sami kökenli eski dili olan Gez dili ise Etiyopya Kilisesinin dilidir. Sami kültürden gelen Doğu Hıristiyanları Ortodoksların aksine tasvirlerle pek önem vermemektedir. Fakat Grek kültürünün etkisinde kalan Melkitlerde ikonalar önemli bir yere sahiptir. Doğu Hıristiyanlarının diğer bir özelliği ise Katoliklerin aksine haçı çarmıha gerilmiş İsa ile birlikte değil, ölüm üzerindeki zaferi simgeleyen yalın bir haç şeklinde kullanılmalarıdır.⁷⁰

1974 yılında kurulan *Ortadoğu Kiliseleri Meclisi* (İng.: Middle East Council of Churches (MECC); Fr.: *Le Conseil des Églises du Moyen-Orient* (CEMO)), çok sayıdaki farklı Kiliseyi bir masa etrafında toplamıştır. Bu meclisin üyeleri arasında Doğu Ortodoks Kiliseleri (Kıpti Ortodoks Kilisesi, Süryani Ortodoks Kilisesi, Ermeni Ortodoks Kilisesi) yanında Ortodoks Kiliseleri (İskenderiye Patrikliği, Antakya Patrikliği, Kudüs Patrikliği, Kıbrıs Ortodoks Kilisesi), Katolik Kiliseler (Kudüs Latin Patrikliği, Süryani Katolik Kilisesi, Maruni Kilisesi, Keldani Katolik Kilisesi, Melkit Rum Katolik Kilisesi, Katolik Ermeni Kilisesi, Kıpti Katolik Kilisesi) ve çok sayıda Anglikan, Protestan ve Evanjelik Kilise yer almaktadır. Bu meclise, 431 tarihli Efes konsili kararlarını reddeden ve "İki Konsil Kiliseleri" diye adlandırılan Nesturi Kiliseler (Apostolik Doğu Süryani Kilisesi, Kadim Doğu Kilisesi, Ortodoks Malabar Kilisesi) dâhil edilmemiştir.⁷¹

Son dönemde Maruni Kilisesi Ortadoğu'da Katolikliğin kalesi hâline gelmiş, Roma'ya yaklaşarak Doğu'dan ziyade Batı ile bütünleşmiştir.⁷² Marunilerin dünyadaki dağılımına bakıldığında bugün bu dinin müntesiplerinin ortaya çıktığı coğrafyadan çok uzaklara

⁷⁰ Briquel-Chatonnet, "Tout commence à Édesse", s. 50.

⁷¹ MECC'nin resmi İnternet sitesi: http://www.mec-churches.org/member_churches/member_churches.htm, 14.05.2014.

⁷² Atiya, *Doğu Hıristiyanları Tarihi*, s. 419.

dağıldığı ve çoğunluğunun da dış ülkelerde ikamet ettiği görülmektedir. Maruni diasporasının oluşmasındaki en önemli etkenlerden biri 1975 ile 1990 yılları arasındaki Lübnan savaşıdır. 1975–1990 yılları arasında devam eden Lübnan savaşı her ne kadar dini söylemler tarafından beslenmiş ve meşrulaştırılmışsa da bu savaş temelde bir din savaşı değildi. Ülkede yaşayan Hıristiyanlar, tıpkı diğer Lübnanlılar gibi Lübnanlı sıfatıyla bu savaşta büyük acılar çekmişlerdir.⁷³

2011 yılı verilerine göre dünyadaki 3.198.600 Maruniden üçte biri Lübnan'da yaşarken Güney Amerika ülkelerindeki sayısı daha fazladır (Brezilya: 550.000; Arjantin: 750.000; Meksika: 160.000; Venezüella: 25.000). Kuzey Amerika'daki Maruni sayısı 300.000 civarındadır (ABD: 215.000; Kanada: 85.000). Avustralya'da 160.000 Maruni yaşamaktadır.⁷⁴

Lübnan'ın 1943'te bağımsızlığını elde etmesinden bu yana cumhurbaşkanlığın görevi bir Maruni (şu an Michel Sleiman) tarafından yürütülürken genel kurmayın başında da yine bir Maruni bulunmaktadır. Diğer taraftan Lübnan Millet Meclisindeki toplam 128 koltuktan Hıristiyanlara tahsis edilen 64 koltuğun 34'ü Maruni milletvekilleri tarafından doldurulmaktadır.⁷⁵

Lübnan nüfusunun bu bölgede gerçekleşen bölünmeleri yansıtmaktadır: Maruni Kilisesi (Katolik), Antakya Ortodoks Kilisesi (Rum Ortodoks), Rum-Katolik Melkit Kilisesi, Apostolik Ermeni Kilisesi (Ortodoks Ermeni), Ermeni Katolik Kilisesi, Süryani Katolik Kilisesi, Süryani Ortodoks Kilisesi, Roma Katolik Kilisesi (Latin), Katolik Keldani Kilisesi, Protestan Kilisesi, Kıpti Kilisesi.⁷⁶

⁷³ Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmeme", s. 63.

⁷⁴ "Statistics",

<http://www.maronite-heritage.com/LNE.php?page=Statistics> 11.04.2013.

⁷⁵ Bkz. McCallum, "The Maronites in Lebanon", s. 35 vd.

⁷⁶ CIA, The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/le.html>, 14.04.2013. Vatikan'ın yıllık neşrettiği *Annuario Pontificio*'nun verilerine 2012 yılı için bütün Doğu Hıristiyanlarının nüfus dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir (Kaynak: <http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcath-statistics/eastcatholic-stat12.pdf>, 14.04.2013).

Lübnanlı Hıristiyanların yaşadıkları dramın bir benzerini de Iraklı Hıristiyanlar yaşamıştır ve hâlâ yaşamaktadır. Amerikalıların Irak'ı işgalinden sonra burada yaşayan Hıristiyanlar öncelikle Iraklı oldukları için ve daha sonra bu savaşı bir haçlı seferi atmosferine büründüren işgalci kuvvetlerin manipülasyonları sonucunda düşman saflarında yer alıyormuş gibi gösterilmiş ve bundan dolayı da radikal grupların hedef tahtası hâline getirilmişlerdir. Mısır'daki Kiptiler ülkelerini terk ediyorsa bu, dinlerin kurtarmak için değil, tıpkı Müslüman hemşerileri gibi sefaletten kurtulmak ve kendilerine daha parlak bir istikbal temin etmek içindir. Dolayısıyla Doğu Hıristiyanlarının nüfusundaki düşüşler, bunların içinde yaşadıkları ülkenin istikrarsızlığından kaynaklandığı gibi daha ziyade ekonomik ve pragmatik nedenlere dayanmaktadır. Bundan dolayı Mayeur-Jaouen'in haklı olarak belirttiği gibi Doğu Hıristiyanlarını yalnızca dinsel kimlikleriyle tanımlamak ve yalnızca bu perspektiften anlamaya çalışmak doğru değildir.⁷⁷

20. asrın dönüm noktalarından biri de 1980'li yılların sonunda Komünizmin yıkılışı olmuştur. Bu olay uluslararası siyasette yeni

Kilise Adı	Cemaat Sayısı	Kilise Adı	Cemaat Sayısı
Ermeni Katolik Kilisesi	545.759	Ruteryan Bizans Katolik Kilisesi	647.481
Kıpti Katolik Kilisesi	165.134	Romanya Rum Katolik Kilisesi	663.807
Süryani-Malankara Katolik Kilisesi	436.870	Eski Yugoslavya'daki Rum Katolikler	54.630
Etiyopya/Eritre Katolik Kilisesi	223.606	Rum Bizans Katolik Kilisesi	6.025
Keldani Katolik Kilisesi	534.671	Bulgar Bizans Katolik Kilisesi	10.000
Maruni Katolik Kilisesi	3.261.797	Slovak Rum Katolik Kilisesi	227.682
Süryani-Malabar Katolik Kilisesi	3.920.116	İtalya'daki Bizans Katolik Kilisesi	61.017
Melkit Katolik Kilisesi	1.615.500	Macar Rum Katolik Kilisesi	291.800
Ukrayna Rum Katolik Kilisesi	4.280.767	Arnavut Rum Katolik Kilisesi	3.749
TOPLAM			16.950.411

⁷⁷ Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmeme", s. 63.

bir paradigmanın oluşmasına yol açmıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılışından birkaç yıl sonra *Le Monde Diplomatique* gazetesinin Aralık 1994 tarihinde çıkan sayısında kaleme aldığı yazıda *Norwegian Peacebuilding Ressource Center* [Norveç Barış Tesis Kaynağı Merkezi] müdürü Mariano Aguirre, "Batı'nın nazarında artık mağlup olan Komünizmin yerini hangi rakip alacaktır?" diye sormakta ve akabinde de şu cevabı vermektedir:

Her şey, jeopolitikacıların ve stratejistlerin bu yüzyılın sonundaki "külli düşman" olarak İslamizmi tayin etme noktasında ittifak ettiklerini göstermektedir. Onunla daha iyi mücadele edebilmek için muhafazakâr entelektüeller "medeniyetler çatışması" tezini geliştirirken askerler, bu egzotik hasmı "yıkma ve yok etme" için yeni bir savaş doktrini oluşturmaktadırlar [...] Bu yüzyılın sonunda tehlikeler, tehditler ve felaketler, "İslami sahadan" gelecektir.⁷⁸

Aguirre'in belirttiği gibi İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde ortaya çıkan Soğuk Savaş (1947–1990) döneminde Batı nazarında "külli düşman" Komünizm idi ve bu bir ideolojiden ibaretti. Bu ideoloji, somut bir devlet yani SSCB şeklinde tecessüm etmişti. Oysa İslam 14 yüzyıldan beri var olan, yüz milyonlarca inananı bulunan, medeniyet ve kültür kaynağı bir dindir. Aguirre'in bahsettiği strateji doğrultusunda Batı'da "İslamizm" diye bir kavram icat edilerek İslam, tıpkı Komünizm gibi bir ideolojiye indirgenmeye çalışılmıştır.⁷⁹ Özellikle 11 Eylül 2001 olaylarından sonra dünya çapında yaygınlık kazandırılan bu söylemin yansımaları doğal olarak çoğu

⁷⁸ Mariano Aguirre, "L'Occident en quête d'un « ennemi total »: Guerres de civilisations ? [Bir "Külli Düşman" Arayışında Olan Batı: Medeniyetler Savaşı mı?]", <http://www.monde-diplomatique.fr/1994/12/AGUIRRE/945>, 14.04.2013.

⁷⁹ Bu söylemin Dinler Tarihi alanındaki örneklerinden biri Uluslararası Dinler Tarihi Derneği (International Association for the History of Religions: IAHR) tarafından 24–30 Mart 2005 tarihleri arasında Japonya'nın başkenti Tokyo'da düzenlenen 19. Uluslararası Dinler Tarihi Kongresinde ortaya çıkmıştır. Bremen Üniversitesi öğretim üyelerinden teolog Hans G. Kippenberg'in 27 Mart Pazar günü akşamı verdiği "Gazveye hazırlık: 9/11 Saldırıları'nın Manevî Kılavuzu" konulu konferans, 11 Eylül 2001 olaylarından sonra Batı dünyasında bir kısım çevreler tarafından oluşturulmaya çalışılan yeni bir İslam imajına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Uluslararası Dinler Tarihi Derneği başkanı Peter Antes'in "günümüzün en önemli Alman dinler tarihçilerinden biri" olarak takdim ettiği hemşerisi Kippenberg, 11 Eylül olaylarının İslam ile bağlantılı olduğu için bu bağlantıları bulmak gerektiği düşüncesiyle konferansına başlamıştır. Bu sözde bağlantıları

Arap/İslam ülkelerinde yaşayan Doğu Hıristiyanları bağlamında ortaya çıkmıştır. Chitour'un dikkat çektiği gibi Batılı basın-yayın organları Ortadoğu'da yaşayan Arap Hıristiyanları, kendileri de Arap olan Müslüman grupların kurbanları olarak göstermektedirler.⁸⁰

18 Nisan 2011 tarihinde Kahire'nin 270 km güneyinde yer alan Ebu Kurkas'ta Hıristiyanların iki Müslümanı öldürdüğü yönündeki söylenti üzerine bu köyde yaşayan Hıristiyanlara saldırı düzenlenmiş, birkaç ölü, çok sayıda yaralı ve maddi hasar meydana gelmiştir.⁸¹ 31 Aralık 2011 tarihinde ise yeni yıl ayinini icra ettikten sonra İskenderiye'deki El-Kıddısın kilisesinden çıkanlara yönelik intihar saldırısında 21 kişi hayatını kaybetmiştir. El-Kaide suikastı üstlenmiştir. Önceki yıllarda da Mısır'daki Hıristiyanlara yönelik şiddet eylemleri gerçekleştirilmiştir. Örneğin 2006 yılında da İskenderiye'deki üç kilisedeki cemaate karşı saldırı düzenlenmişti. 2010 yılında nüfusunun 3/4'ü Hıristiyan olan Naga Hammadi'de gece ayininden çıkan cemaat otomatik silahlarla taranması sonucunda yedi kişi ölmüş. Beylau'ya göre bu cinayetler, "kin ve ölüm saçanlar, sırf Müslümanlardan oluşan bir Arap dünyası tasavvur edemeyenlerin" eseridir.⁸² Batı'daki bazı İslamofob internet siteleri ve yayın organları, Doğu Hıristiyanlarına karşı topyekûn bir savaş açılmış havası meydana getirmeye çalışmışlar ve bu olayları bir "soykırım"

oluşturmak üzere Alman teolog, farklı yerlerde bulunan ve bu olayları tertipleyen teröristlere ait olduğu iddia edilen dört şüpheli mektuptan hareketle tezini savunmaya çalışmıştır. Kippenberg'e göre bu olaylar, örneği İslam tarihinde sıkça görülen gazvelere benzemektedir, dolayısıyla da bu tür şiddet olaylar İslam'dan kaynaklanmaktadır. Özet olarak Kippenberg'e göre "ABD'nin 'Teröre Karşı Savaşı'ndan daha fazlasına ihtiyacımız var: Şiddet eylemlerini mümkün kılan söylemleri ve sosyal oluşumları eleştirel yönden incelemeliyiz" (Ramazan Adıbelli, "XIX. Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi", *Bilimname*, c. 2, sayı: 6 (2004/3), s. 232-235. Konferansın özeti için bkz. Congress Secretariat of the 19th World Congress of IAHR, *Programme*, Tokyo, 2005, s. 29).

⁸⁰ Chems Eddine Chitour, "Les chrétiens d'Orient veulent rester Arabes [Doğu Hıristiyanları Arap Kalmak İstiyor]", http://www.l'expressiondz.com/chroniques/analyses_du_professeur_chitour/160472-%20les-chretiens-d-orient-veulent-rester-arabes.html, 14.04.2013.

⁸¹ "L'Œuvre d'Orient appelle au secours pour les Coptes d'Égypte", <http://www.christianophobie.fr/breves/loeuvre-dorient-appelle-au-secours-pour-les-coptes-degypte>, 14.04.2013.

⁸² Pierre Beylau, "La chasse aux chrétiens", http://www.lepoint.fr/monde/la-chasse-aux-chretiens-06-01-2011-127240_24.php, 14.04.2013.

şeklinde nitelendirecek kadar ileri gitmişlerdir.⁸³ Oysa O'Mahony'nin belirttiği gibi hem Kıptiler kendilerini Mısır'ın ayrılmaz bir parçası olarak görmekte hem de Müslümanlar tarafından bu şekilde görülmektedir.⁸⁴

⁸³ “Vers un génocide des chrétiens d'Orient en Islamie ? [İslamistan'da Doğu Hıristiyanlarının Soykırımına Doğru?]”, <http://ripostelaique.com/Vers-un-genocide-des-chretiens-d.html>, 14.04.2013; “Le temps du génocide des chrétiens en terre d'islam est proche [İslam Topraklarındaki Hıristiyanların Soykırımını Yakın]”, <http://www.dreuz.info/2012/03/le-temps-du-genocide-des-chretiens-en-terre-dislam-est-proche/>, 14.04.2013. Richard Haddad ile Bernard Antony'nin 2005 yılında yayımlanan *Le Génocide des chrétiens d'Orient* [Doğu Hıristiyanlarının Soykırım] başlıklı kitabında tarih boyunca İslam topraklarında yaşayan Hıristiyanların zimmilik statüsünde oldukları ve bunun da ikinci sınıf vatandaşlık ya da yarı kölelik anlamına geldiğini, Doğu Hıristiyanlarının tarihinin kan ve göz yaşlarıyla yazıldığını iddia etmektedir (bkz. <http://www.chire.fr/A-151549-le-genocide-des-chretiens-d-orient.aspx>, 14.04.2013). Yazarlar anakronizm tekniğinden faydalanarak bahsettikleri dönemlerde İspanya'daki Yahudilere ve Müslümanlara ikinci sınıf vatandaşlık bir yana yaşama hakkı bile tanınmadığını unutmış gibiler. Yine Ağustos 1572'de Paris'te başlayıp taşradaki birçok şehirde haftalarca devam eden Saint-Barthélemy katliamında binlerce Protestanların sırf inançlarından dolayı yaşama haklarının ellerinden alınması bunların “ikinci sınıfı vatandaş” oldukları için miydi? Tarihin tanıkları bu iki yazarın görmezden geldikleri hakikatleri gözler önüne sermektedir. 1682 yılında yayımlanan *Pensées diverses écrites à un docteur de Sorbonne à l'occasion de la Comète qui parut au mois de décembre 1680* [Aralık 1680 Tarihinde Yayımlanan Comète Vesilesiyle Sorbonne 'daki Bir Doktora Yazılan Çeşitli Yazılar] adlı eserinde Pierre Bayle, seyyahların, özellikle de Cizvit misyonerlerin rivayetlerine dayanarak şiddetin, bağnazlığın, skandalın ve hoşgörüsüzlüğün hüküm sürdüğü Fransa'yı Türkiye ya da Çin'de yaşayan “dinsizler” (athées) ile karşılaştırmakta ve bunların Roma ya da Paris'te yaşayan Hıristiyanlardan daha temiz bir ahlaka sahip oldukları sonucuna varmaktadır (Xavier De Montclos, *Histoire religieuse de la France*, 2. bsk., Paris 1990, s. 80). Bayle gibi Osmanlı toplumuyla kendi toplumu arasında karşılaştırmalar yapan Voltaire (1694-1778) de Osmanlıların onlarca farklı dini ve mezhebi yan yana yaşatmayı başardığını dile getirdikten sonra “bizde iki din olsa birbirini boğazlar” diyerek “Hıristiyanlığın en çok müsamaha telkin eden din olması gerektiği halde bugüne kadar Hıristiyanların, insanlar arasında en müsamaşızları” olduklarına dikkat çekmektedir (Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, Paris 1829, c. 7, s. 373). Voltaire, *Essai sur les mœurs* (1756) (Örf ve Adetler Üzerin Bir Deneme) adlı eserinde Hıristiyanlığı dünyadaki adaletsizliğin temel nedeni olarak göstermekte ve sosyal düzenin sağlayıcısı olmak bir yana Katolikliğin milletlere zarar verdiğini savunmaktadır (De Montclos, s. 81).

⁸⁴ Anthony O'Mahony, “The Coptic Orthodox Church in modern Egypt”, *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 57. Krş. Randall P. Henderson, “The Egyptian Coptic Christians: the conflict between identity and equality”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, c. 16, sayı: 2 (2005), s. 157.

31 Ekim 2010 tarihinde Bağdat'taki Süryani Katolik Sayıdat al-Najat katedralinde El- Kaide'nin Irak'taki kolu tarafından rehine alınması üzerine Amerikan birlikleriyle Irak güvenlik güçlerinin ortaklaşa düzenledikleri operasyonda ikisi papaz olmak üzere 46 kişi hayatını kaybetmişti. Musul piskoposuna göre bu tür eylemlerin asıl amacı Hıristiyanları korkutarak ülkeyi terk etmelerini sağlamaktır.⁸⁵ 2008 yılında Musul'da Hıristiyanlara yönelik şiddetin amacı da şehri Hıristiyanlardan boşaltmaktı. Nitekim de böyle olmuş ve Musul'da yaşayan 400 aile Suriye'ye (Şam ve Halep), 2.500 aile ise (yaklaşık 12.000 kişi) Kuzey Irak'a göç etmiştir.⁸⁶ Meseleye geniş bir perspektiften bakıldığında Beylau'nun iddiasının aksine şiddet olaylarının arkasında yalnızca dini bir motif görmek son derece yanlıştır. 2010 yılında Kırgızistan'da hepsi de Müslüman oldukları hâlde birbirlerine düşürülen Özbeklerle Kırgızlar arasındaki çatışmalar ya da geçen yıl Arakan'daki Müslümanlara yönelik Budist saldırıların arkasında da benzer süreçlerin yer aldığı anlaşılmaktadır.

Aralık 2011 tarihinde Hıristiyanlar için en kutsal mekânlardan biri olan Beytüllahim'deki Milad Kilisesi'nde Kiliseyi 7 Ocak'ta kutlanacak olan Ortodoks Noeli'ne hazırlayan Rum Ortodoks papazları ile Ermeni papazların ellerindeki süpürgelerle tekme tokat kavga etmesi Hıristiyan gruplar arasında da gerginlik olduğunu göstermektedir.⁸⁷

Doğu Hıristiyanlarının ve özellikle de Arap Hıristiyanların ne şekilde olayları değerlendirdiklerini anlama açısından onların konuya nasıl baktıklarına birkaç örnek vermek faydalı olacaktır. Kral II. Hasan Üniversitesinde Felsefe hocası olan Faslı düşünür Abdül İlah Belkeziz, Ortadoğu'daki olayları Hıristiyan-Müslüman çatışması bağlamında izah etmeye çalışanların aksine bu bölgenin jeopolitiği ile ilişkilendirmektedir. Belkeziz'e göre:

Arap Hıristiyanlar, Müslümanlardan eziyet çekmediler çünkü onların [Müslümanların] dini öğretileri bunlara [Hıristiyanlara] kötülük yapılmasını yasaklamakta ve çünkü İs-

⁸⁵ Claire Lesegretain, "Les chrétiens de Bagdad frappés en pleine messe", La Croix, http://www.la-croix.com/Religion/Actualite/Les-chretiens-de-Bagdad-frappes-en-pleine-messe-_NG_-2010-11-02-558096, 14.04.2013.

⁸⁶ "2008: violences à Mossoul", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 66.

⁸⁷ Habertürk, "Papazlar kilisede birbirine girdi", <http://www.haberturk.com/dunya/haber/701076-papazlar-kilisede-birbirine-girdi>, 14.04.2013.

lam tarihindeki hoşgörü geleneği onları [Müslümanları] yönlendirecek emsalleri ve örnekleri takdim etmektedir ve çünkü bunlar farklı mezhep ve dinlerden oluşan tek bir milletin çocuklarıdır ve çünkü Hıristiyanlar bu millete ve bu vatanı anlayış, kültür, yaratıcılık ve vatanperverlik modelleri sundular ve de çünkü Müslümanlar da Hıristiyan kardeşlerinden eziyet görmediler. Arap Hıristiyanlar, yabancılardan ve bunların geçmişte olduğu gibi günümüzde de yaptıkları haclı seferlerinden eziyet çektiler ve bedelini çok ağır ödeditiler. Yüzyıllarca yaşadıkları topraklarından ve yurtlarından koparılmalardan daha büyük bir dram olabilir miydi? Siyonist işgal, Yahudileştirme, taciz ve baskı politikaları sonucunda Filistinli Hıristiyanların $\frac{3}{4}$ 'ü topraklarından koparılarak civar ülkelere ve dünyanın dört bir tarafına dağılmıştır. Amerikan-siyonist mühendislik eseri olan sivil savaşın başlamasından ve Lübnan'da muhalif güçler arasında kalan Hıristiyan bölgelerde bölgesel savaşlarla sonuçlanmasından bu yana otuz yedi yılda Lübnanlı Hıristiyanların hemen hemen yarısı göç etmek zorunda kalmıştır. 2003'teki Amerikan istila ve işgalinden sonra yaklaşık iki milyon Iraklı Hıristiyan, topraklarından koparılmıştır. Şimdi Suriye'deki Hıristiyanlardan on binlercesi ülkelerindeki olaylardan dolayı ve rejimi destekledikleri ithamıyla ekstremist/aşırı grupların kurbanı olmaktan korktukları için göç etmektedir... vs.⁸⁸

Loosley'in belirttiği gibi Ortadoğu'daki ve özellikle de Arap ülkelerinde yaşayan yerli Hıristiyanları değerlendirirken bunların, etnik, kültürel, lengüistik ve çoğu zaman da politik açıdan Müslüman komşularıyla paralel bir konumda olduklarına dikkat etmek gerekmektedir. Bu Hıristiyanların, Batı'daki Hıristiyanlarla aynı dini paylaşmış olmaları aynı kültürel özellikleri taşıdıkları anlamına gelmemektedir. Bugün din görevlilerinin evlenmesi, homoseksüel din görevlileri veya kadınların din görevlisi olması gibi sorunlar, Batı'daki Kiliseleri ciddi anlamda meşgul ederken bu tür problemler Doğu Hıristiyanlarının gündeminde yer almamaktadır. Bunların da kendilerine özgü sorunları vardır.⁸⁹

Papa 16. Benediktus'un 8-15 Mayıs 2009 tarihleri arasında hac

⁸⁸ Abdul ilah Belkeziz, "تصاب الأمة بمصائب مسيحييها" [Arap Milleti Hıristiyanlarının Çektiği Acıyı Çekiyor]", <http://www.alkhaleej.ae/portal/5757eb28-3b90-4656-9171-e80f28e442d5.aspx>, 14.04.2013.

⁸⁹ Loosley, "Peter, Paul, and James of Jerusalem", s. 11.

için kutsal toprakları ziyareti ortaya konulan tepkiler, Arap dünyasındaki Hıristiyanların bir kısmına duygu ve düşüncelerini dış vurma fırsatı doğurmuştur. Bu ziyaret çerçevesinde İsrail'e uğrayan Papa'ya Lübnanlı Maruni gazeteci Hayat al Huwik Atia şöyle sitem etmektedir:

Papa Hazretleri! Biliniz ki biz Arap Hıristiyanları hiçbir şekilde azınlık değiliz. Çünkü biz, İslam gelmeden önce Arap Hıristiyanlar idik, İslam'dan sonra da Arap Hıristiyanlar olmaya devam ediyoruz. Aradığımız tek savunma, bizi topraklarımızdan koparmayı ve giderek ekmek ve şerefimizi Batı'nın kaldırımlarında dilenmemizi amaçlayan Batılı plandan nasıl korunacağımızdır.⁹⁰

14-16 Eylül 2012 tarihleri arasında Papa XVI. Benediktus'un Lübnan ziyareti vesilesiyle Lübnanlı entelektüel Joumana Haddad, kaleme aldığı "Sayın Papa, Sana Hoşgeldin Demiyorum!" başlıklı yazısında Vatikan'ın çifte standartlı politikalarını ve hipokrit tavırlarını on noktada sorgulamakta ve bundan duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir:

Eminim ki size en sade şekilde konuşmamda bir mahzur görmezsiniz; zira fikirlerinizi ve sözlerinizi yaymakla kendinizi muvazafı gördüğünüz modeliniz İsa, yüksek tevazua sahip bir insandı. Gucci marka güneş gözlükleriniz, yaldızlı cübbeleriniz, göz kamaştırıcı külahlarınız beni aldatamıyor. Ne de olsa siz fakirlik yemini ettiniz ve eminim ki İsa'nın giydiği mütevazı elbise ve sade çarıklarla dolaşmaya bayılırdınız. Lakin siz, düşmanlarınızı zenginlik ve gücünüzle etkilemek için bu şaşalı şeyleri taşımak "zorundasınız". Ne de olsa para, göz korkutur, değil mi? İçinde yaşadığımız modern ormanın kanunu bu....⁹¹

Cezayir Politeknik Okulu hocalarından Chems Eddine Chitour ise olayları daha genel perspektiften değerlendirmekte ve global çağın hakim paradigması açısından bakarak sahnelenen olayların perde arkasını görmek gerektiğini telkin etmektedir:

⁹⁰ Hayat al Huwik Atia, "Lettre ouverte des Chrétiens arabes du Machrek à Sa Sainteté le Pape [Maşrik'teki Arap Hıristiyanlarından Papa Hazretlerine Açık Mektup]" , http://www.alterinfo.net/Lettre-ouverte-des-Chretiens-arabes-du-Machrek-a-Sa-Saintete-le-Pape-par-Hayat-al-Huwik-Atia_a32689.html,14.04.2013.

⁹¹ Joumana Haddad, "Cher pape, je ne te dis pas bienvenue", <http://www.courrierinternational.com/article/2012/09/14/cher-pape-je-ne-te-dis-pas-bienvenue>, 14.04.2013.

Hıristiyanların kaderi, Batı'yı diğer projelerini -enerji kaynaklarına el koyma- gerçekleştirmesine yaradığı ölçüde ilgilendirmektedir [...] Sürekli müdahaleler daha önce var olmayan bu daimi gerilimi beslemektedir. Yeni fetihler peşinde koşan bir Kilise ile yıkıcı bir Batı'nın Ortadoğu'daki toplumların yüzyıllar boyunca oluşturdukları kültürel ve dini "den-geleri" tamamen yok etmesinden korkulur. Urban II adındaki biri tarafından başlatılan din savaşlarını bir bakıma devam ettiren bu yeni fitne (kaos) skandalı karşısında kayıtsız kalabilir miyiz? Her nereden gelirse gelsin şiddeti reddettiğimizi dile getirmeli ve tanıklık etmeliyiz. Bırakın onca talih-sizliğin bitkin hâle düşürdüğü bu Arap toplumları kendi kimliklerini muhafaza etsinler ve bu meçhul zamanlarda tek Tanrı olarak kendisini kabul ettiren "Money-théisme" adına sekülerleşme riskiyle git gide karşı karşıya gelen Batılı toplumların yoksun oldukları Kitabî dinlerdeki manevî yardımı yeniden bulsunlar.⁹²

Sonuç

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ve yayıldığı ilk zamanlarda Ortadoğu coğrafyası iki devlet arasında paylaşılmıştı: Batı'da Roma İmparatorluğu (Anadolu, Suriye, Filistin, Kuzey Arabistan, Mısır) ve Doğu'da Part İmparatorluğu (Mezopotamya, İran, İran Körfezi) yer almaktaydı. III. ve IV. yüzyıllarda dönemin bu iki büyük gücü Bizans İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu şekline dönüşseler de temel jeopolitik ve bu coğrafyada yaşayan Hıristiyanların durumunda ciddi bir değişiklik yaşanmamıştır. Bizans İmparatorluğunun Hıristiyanlığı devlet dini hâline getirmesi, diğer bütün dinleri yasaklaması ve resmi teolojiyi bütün Hıristiyanlara empoze etmesi sonucunda bölünmeler meydana gelmiş ve resmi dogmayı kabul etmeyenler Sasani İmparatorluğuna sığınmak zorunda kalmışlardır.

7. yüzyılda başlayan İslam fetihleri ve bunun akabinde bölgeye yerleşen Selçuklu ve daha sonra Osmanlı devletleri Bizans ve Sasanilerin hüküm sürdükleri toprakları fethederek burada yaşayan Hıristiyanların de yeni idarecisi hâline gelmiştir. Bu süreç, bölünen

⁹² Chems Eddine Chitour, "Les chrétiens d'Orient veulent rester Arabes [Doğu Hıristiyanları Arap Kalmak İstiyor]", <http://metamag.fr/imprimer-metamag-964-POUR-LA-PAIX-AU-MOYEN-ORIENT-Les-chretiens-d-Orient-veulent-rester-Arabes.html>, 14.04.2013; Chems Eddine Chitour, "La tragédie des Chrétiens d'Orient : La responsabilité de l'Occident [Doğu Hıristiyanlarının Trajedisi: Batı'nın Sorumluluğu]", <http://www.mondialisation.ca/la-trag-die-des-chr-tiens-d-orient-la-responsabilit-de-l-occident/21884>, 14.04.2013.

Doğu Hıristiyanlığını ilk kez tek bir coğrafya ve tek bir idari çatı altında birleştirmiştir.

Osmanlı döneminde oluşturulan *Millet* sistemi, Hıristiyan gruplara inanç, ibadet, eğitim, ticaret, seyahat konularında özgürlük tanıyarak bu grupların sadece kendi varlıklarını değil, kültürel kimliklerinin muhafazasını da sağlamıştır. Osmanlı Devletinin iyice zayıfladığı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri sonucunda bütün Hıristiyan gruplar bölünmüştür. XX. yüzyılda Osmanlı Devletinin çöküşü ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hıristiyanların bu bölünmüşlüğüne bir de coğrafi bölünmüşlükler eklenmiştir.

Ortadoğudaki istikrarsızlık, 1975'te başlayıp 1990 yılına kadar süren Lübnan iç savaşı, 1980–1988 arasında yapılan İran-İrak savaşı, Birinci Körfez Savaşı (1990–1991), 2003 yılında A.B.D.'nin başını çektiği koalisyon ülkelerince başlatılan "İrak'ı Özgürleştirme Operasyonu", 2010 yılında başlayan Arap Baharı ve 2011 yılında başlayan Suriye "İç Savaşı" doğal olarak bu coğrafyada yaşayan Hıristiyanların demografik yapısını ciddi biçimde etkilemiştir. Bugün Ortadoğu'daki Kiliselere mensup olup dış ülkelere göç edenlerin sayı, Ortadoğu'da yaşayanların sayısından daha fazladır.

Bu tablo karşısında söz konusu coğrafyada 13 asır hâkimiyet süren bir paradigmanın yok olmasıyla birlikte huzur ve istikrarın da yok olduğunu görmemek elden değildir. Bugün "Doğu Hıristiyanlarından" bahsedebilmemiz bile bu paradigmanın bir sonucudur. Neden 9 yüzyıldan daha uzun bir süre yaşadıkları Endülüs topraklarında (711–1614) bugün bir tek Müslüman göremiyoruz? Neden biz de "Batı Müslümanlarından" bahsedemiyoruz?

Komünizmin yıkılışıyla birlikte bu paradigmaya, Mandel ve Jameson gibi bilim adamlarının "Kapitalizmin son safhası"⁹³ (late capitalism) diye nitelendirdikleri ve günümüz dünyasına tamamen hâkim olma yolunda hızla ilerleyen tüketim ideolojisinin temelini oluşturan bu paradigma tarafından 1990'ların başından itibaren açıkça savaş ilan edilmiştir. Bu, bir tarafta insanı ve insani değerleri ön planda tutarak evrensel bir düşünce oluşturmaya çalışan mono-teist bir paradigma ile belirli bir birey, bir zümre ya da topluluğun çıkar ve refahını her şeyden önde gören bu uğurda da hiçbir engel

⁹³ Bkz. Ernest Mandel, *Late Capitalism*, 2. bsk., London 1976; Fredric Jameson, *Post-modernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham 1991.

tanımayan, Chitour'ın deyimiyle "Money-teist" bir paradigmanın karşı karşıya gelişidir.

Doğu Hıristiyanları da bugün "Money-teist"lerin kurbanı olduklarını fark etmekte ve artık kendilerinin Batılı çıkarların birer aracı olarak görülmesini istememektedirler.⁹⁴ Bunlar da huzur ve mutluluk içerisinde insanca yayabilecekleri ortam arayışındadırlar. Fakat insanı bir "meta"⁹⁵ gibi gören hâkim paradigmanın işgal ettiği bir dünyada böyle bir ortamı bulmanın ne derece mümkün olduğunu enine boyuna sorgulamak gerekmektedir.

Kaynakça

- "2008: violences à Mossoul", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 66.
- Addison, James Thayer, *The Christian Approach to the Moslem. A Historical Study*, New York 1942.
- Adıbelli, Ramazan, "XIX. Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi", *Bilimname*, c. 2, sayı: 6 (2004/3), s. 225-238.
- _____, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü: Kayseri Örneği", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 26 (2009/1), s. 313-332.
- Ainsworth, William F., *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, c. I, London 1842.
- Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara 1997, s. 116-119.
- Anagnostakis, Ilias & Evangalia Balta, *La découverte de la Cappadoce au dix-neuvième siècle*, İstanbul 1994.
- Anderson, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, c. 1, Boston 1872.
- Atiya, Aziz S., *Doğu Hıristiyanları Tarihi*, İstanbul 2005.
- Bailey, Betty Jane, J. Martin Bailey, *Who are the Christians in the Middle East?*, Michigan 2003.
- Barkley, Henry C., *A Ride through Asia Minor and Armenia*, London, 1891.
- Bauman, Zygmunt, *Consuming Life*, Cambridge 2007.
- Bilaniuk, Petro B. T., "Coptic Catholic Church", *The Coptic Encyclopedia*, Aziz S. Atiya (ed.), New York 1991, c. 2, s. 601-602.
- Bird, Isabella L., *Journey of Persia and Kurdistan*, c. 2, London 1891.
- Bond, Alvan, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M.: Late Missionary to Palestine*, New York 1977.

⁹⁴ Bkz. Loosley, "Peter, Paul, and James of Jerusalem", s. 12.

⁹⁵ Bkz. Zygmunt Bauman, *Consuming Life*, Cambridge 2007.

- Brock, Sebastian, "The 'Nestorian' Church: A Lamentable Misnomer", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, c. 78, sayı: 3 (1996), s. 23-35.
- _____, "The Syrian Orthodox Church in the modern Middle East", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 13-24.
- Catherine Mayeur-Jaouen, "Dans la tourmente", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 62- 67.
- Chronique de Michel le Syrien*, Jean-Baptiste Chabot (ed. ve çev.), c. 2, Paris 1901.
- Congress Secretariat of the 19th World Congress of IAHR, *Programme*, Tokyo, 2005.
- Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie. Vol.VI: L'Anatolie centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas*, Istanbul 2001.
- De Cholet, Armand Pierre, *Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris 1892.
- De Montclos, Xavier, *Histoire religieuse de la France*, 2. bsk., Paris 1990.
- Durak, Nihat, "İstanbul'un Kadim Süryanileri", *Turkish Studies*, c. 8, sayı: 12 (2013), s. 427-441.
- Duval, Rubens, *Histoire politique, religieuse et littéraire d'Édesse jusqu'à la première croisade*, Paris 1892.
- Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi. İznik'ten II. Vatikan'a*, Ankara 1990.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 41 (200), s. 309-325.
- Eusebius, *Life of Constantin*, Oxford 1999.
- Every, Edward, "Asuriler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı: 1 (2005), 97-106.
- Febvre, Michel, *Théâtre de la Turquie*, Paris 1682.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- Habib, Samuel, "Coptic Evanjelical Church", *The Coptic Encyclopedia*, Aziz S. Atiya (ed.), New York 1991, c. 2, s. 603-604.
- Hamilton, Alastair, *The Copts and the West, 1439-1822: The European Discovery of the Egyptian Church*, New York 2006.
- Henderson, Randall P., "The Egyptian Coptic Christians: the conflict between identity and equality", *Islam and Christian-Muslim Relations*, c. 16, sayı: 2 (2005), s. 155-166.
- Heyberger, Bernard, "Le "bon temps" des Ottomans", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 56-61.

- Jameson, Fredric, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham 1991.
- Jenkins, Philip, *The Lost History of Christianity: The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia--and How It Died*, San Francisco 2008.
- John Healey, "'The Church across the Border': the Church of the East and its Chaldaean Branch", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 41-55.
- Karpat, Kemal H., "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed.), c. I, New York 1982.
- Kılıç, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000.
- Küçük, Zeynep Gül, *Mardin ve Çevresinde Süryaniler*, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2008.
- Labourt, J., *Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie sassanide (224-632)*, 1904.
- Levçenko, M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, İstanbul 1999.
- Loosley, Emma, "Peter, Paul, and James of Jerusalem: The Doctrinal and Political Evolution of the Eastern and Oriental Churches", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 1-12.
- Maalouf, Amin, *Les croisades vues par les Arabes. La barbarie franque en terre sainte*, Paris 1999.
- Mandel, Ernest, *Late Capitalism*, 2. bsk., London 1976.
- Mayeur-Jaouen, Catherine, "Dans la tourmente", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 62-67.
- McCallum, Fiona, "The Maronites in Lebanon: An historical and political perspective", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 25-40.
- McGuckin, John A., "Assyrian Apostolic Church of the East", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, John A. McGuckin (ed.), Oxford 2011, c. 1, s. 55-60.
- Melton, J. Gordon, "Ancient Church of the East", Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 110-111.
- _____, "Armenian Catholic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 189-191.
- _____, "Chaldean Catholic Church", Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 536-537.

- _____, "Coptic Catholic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 793-794.
- Micheau, Françoise, "Eastern Christianities (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians, and Jacobites", *The Cambridge History of Christianity V: Eastern Christianity*, Michael Angold (ed.), Cambridge 2006, s. 373-403.
- Morton, Daniel O., *Memoir of Rev. Levi Parsons, First Missionary to Palestine*, 2. bsk., New York 1830.
- O'Brien (ed.), Patrick K. *Philip's Atlas of World History*, London 2007.
- O'Brien, Peter, *European Perceptions of Islam and America from Saladin to George W. Bush: Europe's Fragile Ego Uncovered*, New York 2009.
- O'Mahony, Anthony, "The Coptic Orthodox Church in modern Egypt", *Eastern Christianity in the modern Middle East*, Anthony O'Mahony, Emma Loosley (eds.), London 2010, s. 56-77.
- _____, "Christianity in Modern Iraq", *International journal for the Study of the Christian Church*, c. 4, sayı: 2 (2004), s. 121-142.
- Papazian, Michael, "Armenian Apostolic Church", J. Gordon Melton, Martin Baumann (eds.), *Religions of the World*, 2. Bsk., Santa Barbara 2010, s. 186-188.
- Prime, E. D. G., *Forty Years in the Turkish Empire; or, memoirs of Rev. William Goodell, D.D., Late Missionary of the A.B.C.F.M. at Constantinople*, New York 1876.
- Richard, Jean, "Face aux croisés", *L'histoire*, sayı: 337 (2008), s. 52-55.
- Rondot, Pierre, "Le destin des chrétiens d'Orient", *Politique Etrangère*, sayı: 1 (1986), s. 47-62.
- Schaff, Philip, *History of the Christian Church*, c. 1, Michigan 1955.
- Shedd, William A., *Islam and the Oriental Churches: Their Historical Relations*, New York 1908.
- Sivan, Emmanuel, "Notes sur la situation des chrétiens à l'époque ayyubide", *Revue de l'histoire des religions*, c. 172, sayı: 2 (1967), s. 117-130.
- Süslü, Azmi, Yusuf Hallaçoğlu, "Selçuklulardan Osmanlılar'a Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Azmi Süslü ve diğer. (ed.), Ankara 1995
- Swanson, Mark N., *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, New York 2010.
- The Religious Tract Society, *A Handbook of Foreign Missions*, London 1888.
- Vine, Aubrey R., *The Nestorian Churches: A concise history of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians*, London 1937.
- Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, c. 7, Paris 1829.
- Watson, Charles R., *Egypt and the Christian Crusade*, New York 1907.

- Wigram, W. A., *An Introduction to the History of the Assyrian Church 100-640 A.D.*, New York 1910.
- Williams, Rowan, *Arius: Heresy and Tradition*, Cambridge 2001.

İnternet Kaynakları

- “Abp. Louis Sako elected Patriarch of the Chaldean Church”,
<http://www.news.va/en/news/vatican-abp-louis-sako-elected-patriarch-of-the-ch>, 14.05.2014.
- “An Introduction to the World Council of Churches”,
<http://www.oikoumene.org/en/about-us/about-us/wcc-intro-brochure>, 14.05.2014.
- “Le temps du génocide des chrétiens en terre d’islam est proche [İslam Topraklarındaki Hıristiyanların Soykırımı Yakın]”,
<http://www.dreuz.info/2012/03/le-temps-du-genocide-des-chretiens-en-terre-dislam-est-proche/>, 14.04.2013.
- “L’Œuvre d’Orient appelle au secours pour les Coptes d’Égypte”,
<http://www.christianophobie.fr/breves/oeuvre-dorient-appelle-au-secours-pour-les-coptes-degypte>, 14.04.2013.
- “Mourir ou partir ? Un choix amer pour les Chrétiens de Syrie”,
<http://www.chretiensdorient.com/article-mourir-ou-partir-un-choix-amer-pour-les-chretiens-de-syrie-117247817.html>, 14.04.2013.
- “Statistics”, <http://www.maronite-heritage.com/LNE.php?page=Statistics>.
11.04.2013.
- “Vers un génocide des chrétiens d’Orient en Islamie ? [İslamistan’da Doğu Hıristiyanlarının Soykırımına Doğru?]”,
<http://ripostelaique.com/Vers-un-genocide-des-chretiens-d.html>,
14.04.2013.
- Aguirre, Mariano, “L’Occident en quête d’un « ennemi total »: Guerres de civilisations ? [Bir “Külli Düşman” Arayışında Olan Batı: Medeniyetler Savaşı mı?]”, <http://www.monde-diplomatique.fr/1994/12/AGUIRRE/945>, 14.04.2013.
- Atia, Hayat al Huwik, “Lettre ouverte des Chrétiens arabes du Machrek à Sa Sainteté le Pape [Maşrik’teki Arap Hıristiyanlarmdan Papa Hazretlerine Açık Mektup]”, http://www.alterinfo.net/Lettre-ouverte-des-Chretiens-arabes-du-Machrek-a-Sa-Saintete-le-Pape-par-Hayat-al-Huwik-Atia_a32689.html,14.04.2013.
- BBC News, “Bishop Tawadros new pope of Egypt’s Coptic Christians”,
<http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-20192922>,
14.04.2013.

Belkeziz, Abdul ilah, "تصاب الأمة بمصاب مسيحييها" [Arap Milleti Hristiyanlarının Çektiği Acıyı Çekiyor]", <http://www.alkhaleej.ae/portal/5757eb28-3b90-4656-9171-e80f28e442d5.aspx>, 14.04.2013.

Beylau, Pierre, "La chasse aux chrétiens", http://www.lepoint.fr/monde/la-chasse-aux-chretiens-06-01-2011-127240_24.php, 14.04.2013.

Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, "Turkey", *International Religious Freedom Report for 2011*, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/#wrapper>, 14.04.2013.

Chitour, Chems Eddine, "Les chrétiens d'Orient veulent rester Arabes [Doğu Hristiyanları Arap Kalmak İstiyor]", http://www.lexpressiondz.com/chroniques/analyses_du_professeur_chitour/160472-%20les-chretiens-d-orient-veulent-rester-arabes.html, 14.04.2013.

Chitour, Chems Eddine, "La tragédie des Chrétiens d'Orient : La responsabilité de l'Occident [Doğu Hristiyanlarının Trajedisi: Batı'nın Sorumluluğu]", <http://www.mondialisation.ca/la-trag-die-des-chr-tiens-d-orient-la-responsabilit-de-l-occident/21884>, 14.04.2013.

Chitour, Chems Eddine, "Les chrétiens d'Orient veulent rester Arabes [Doğu Hristiyanları Arap Kalmak İstiyor]", <http://metamag.fr/imprimer-metamag-964-POUR-LA-PAIX-AU-MOYEN-ORIENT-Les-chretiens-d-Orient-veulent-rester-Arabes.html>, 14.04.2013.

CIA, The World Factbook, <https://www.cia.gov/librarv/publications/the-world-factbook/geos/le.html>, 14.04.2013.

Habertürk, "Papazlar kilisede birbirine girdi", <http://www.haberturk.com/dunya/haber/701076-papazlar-kilisede-birbirine-girdi>, 14.04.2013.

Haddad, Joumana, "Cher pape, je ne te dis pas bienvenue", <http://www.courrierinternational.com/article/2012/09/14/cher-pape-je-ne-te-dis-pas-bienvenue>, 14.04.2013.

http://copticchurch.net/topics/pope/pope_tawadros_ii.html, 14.05.2014.

<http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcath-statistics/eastcatholic-stat08.pdf>, 14.05.2014.

<http://www.pgc-lb.org/fre/gregorios/view/biographical-notice>, 14.05.2014.

Le Monde, "Carte: les chrétiens d'Orient", http://www.lemonde.fr/europe/infographie/2012/09/18/carte-les-chretiens-d-orient_1760131_3214.html, 14.04.2013.

Türkçe'ye tarafımızdan uyarlanmıştır.

Lesegretain, Claire, "Les chrétiens de Bagdad frappés en pleine messe", La Croix, http://www.la-croix.com/Religion/Actualite/Les-chretiens-de-Bagdad-frappes-en-pleine-messe-_NG_-2010-11-02-558096, 14.04.2013.

Ramazan ADIBELLİ

Saleh, Yasmine, Jean-Philippe Lefief, Tawadros II devient le 118e primat de l'église copte", *Reuters/Nouvel Observateur*, 18/11/2012, <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20121118.REU0963/tawadros-ii-devient-le-118e-primat-de-l-eglise-copte.html>, 14.05.2014.

